Передмова

Володимир Кирилович Винниченко в однім із своїх листів до мене говорив, що конче треба написати формою повісті або роману про штучний голод на Україні влаштований комуністами. І коли я обдумував це, то наткнувся на більшо-вицьку формулу "план до двору", якою вони тероризували Україну так само, як і колись у Іспанії за часів інквізиції тероризували людей висловом "автодафе".

"План до двору" спочатку ставили заможнім людям села а потім середнім шарам населення і нарешті незаможникам.

Суть його полягала в тому, що господаря і його родину виганяли в одних сорочках з оселі а все, що лишалося, забирала собі сільрада.

Вигнані люди або вмирали з голоду або тікали на Донбас чи в Кривий Ріг у шахти, а то й на Московщину у промислові райони.

Коли ж хто-небудь вигнаних людей переховував, то і милосердним робили те саме, що й покараним. Але найчастіше ограбованих арештували і везли на північ рубати ліси або копати канали.

Незаможникам, а потім і колгоспникам "план до двору" ставили як адміністративну кару за те, що вони переховували того, кого совєти ловили аби посадити в тюрму.

"План до двору" було таким диявольсько жорстоким катуванням людей, що я наткнувшись у пам’яті на його не міг уже проминути це байдужою думкою і написав цілу повість.

І через те, що вона взята з реального життя, то імена людей змінені і події перенесені з тих місцевостей, де відбувалися, у інші, щоб гепева не змісила моїх героїв із землею, якщо деякі ще живі.

"План до двору" зараз уже стоїть перед всією земною кулею, як страшне "ментo".

Нехай же моя книга не буде "гласом вопіющого в пустині" а щирим закликом, щоб рятувались поки не пізно!

Автор.

Глава перша. Причина і наслідки

Іван Нерадько прокинувся вночі. Ніч була темна та видна. І та неміреність простору, що між землею і зорями окреслює обрії української ночі, двигтіла живим рухом і роздавалася на боки.

Здавалося, що там аж над зорями одбулася шалено радісна і світла містерія ночі похожа на великодну відправу на землі в колишніх церквах. І садки, і хатки, і місяць були здивовано нашорошені... Цей настрій зачепив і Нерадька Івана, хоч він і лежав на голій лаві під стіною, а та солома і рядно, які застеляли її, лежала долі видно тому, що він сонний крутився часто. Одначе він почував холод під старою свиткою, і Кобзар у головах застелений власним піджаком твердіше муляв. На лежанці солодким дитячим сном лежала приспана Ніна, хазяйчина дочка. А її мати Софія дихала глибоко здоровими та втомленими грудьми на полу під жердкою укрита своєю хусткою.

Її чоловік Євген Шиян поїхав колгоспними кіньми в ліс по лати для кінського загону і через те у хаті по темних кутках залягав сум і потроху каламутив настрій ночі, бо і це почував Нерадько. Над його ногами проти печі сіріло вікно, а через його голову на стіл давало ясноту друге. І він хоч і не мав годинника, але все ж таки припускав, що вже друга година ночі. А це вже він добре знав, що його цю ніч ніхто з міліції не знайде; що він захищений від переслідування комсомольців-земляків за те, що він якось по-дурному вів розмову з районним шкільним інспектором.

Було це місяців 10 тому, одбувалася ревізія школи. Після лекції математики діти вийшли на перерву і, стовпившись, дивилися через тин на вигін, як шість комсомольців вели до сільради трьох селян з жінками і з дітьми. Комсомольці були озброєні московськими рушницями, але одягнені в селянську одежу. Видовище справляло гнітюче враження на глядачів. Інспектор з Нерадьком стояв на ґанку ніколи і говорив:

"Це все Шевченкова робота, якби не його Кобзар, то соціалізм було б легко запровадити. Ніхто не опирався б. А то він усім загнав у голову Україну і юна ось така стала, як бачите".

А Нерадько простувато і щиро відповів:

"Це не Україна, це чуже лихо на Україні. Справжня Україна у наших серцях. І вона мене і підохочує до роботи, і дає змогу крізь це чуже лихо радісно дивитися в майбутнє".

Та інспектор гостро глянувши молодому вчителеві у вічі завважив: "Значить і ви вважаєте, що це Москва всьому виною. Значить і ви вважаєте, що я московський запроданець? Не сподівався... До побачення"... Повернувся й пішов. Забрав свою течку з учительської і не попрощавшись з хлопцем лишив школу.. Нерадько був його догнав коло перелазу і хотів сказати не виправдування, а хотів крикнути:

— Я ж думав, що ви українець, а ви...

Але опам’ятавшися від цієї безпосередності, звелів дзвонити на лекції.

І дотягши до вечора в школі роботу, він у себе в кімнаті на самоті рішив: якщо взавтра не виженуть із школи, то інспектор своя людина і тільки хитро налякав його аби учитель був обережний взагалі. А як виженуть, то Нерадькові немає вже рятунку на Україні.

І справді, після інспекторської візити на третій день стійчик приніс із сільради повідомлення, що на місце Нерадька призначено якогось нового вчителя Нитченка. І зрозумів бідолаха, що треба самому, і то негайно, кидати шкільну садибу, бо вже були випадки, коли після таких повідомлень приходили комсомольці з крісами і арештовували і гнали в район, а звідти десь в Росію на канальські роботи. І молодий вчитель покинув школу і пішов у безнадійне і безвиглядне тиняння поміж своїми односельцями.

І тулився по людських клунях та повітках ще не розламаних на будівництво колгоспів. Там ночував і там робив те, що не знищені одчаяні люди йому не боялися давати.

Таке життя у нього виробило переконання, що він совєтської влади не перебуде і щастя не зазнає за всього свого життя. І в його став рости тихий тягар розпуки, у якого тільки одна потреба простягала руку до буття, щоб воно не відмовило йому дати теж однієї ласки, однієї долі хоч би з польовими лисицями і лякливими зайцями: це — не пропасти з голоду, і коли сонце ясно на небі мається, погрітися хоч хвилинної волі досхочу десь у затишку, під його бездумно теплим промінням. Особливо ця потреба була невтишимо жагучою у осінні та весняні холодні дні, не кажучи вже про зимову пору, коли він не мав роботи і боявся набридати людям своїм дозвіллям, і коли він змушений був шукати собі місця під скиртою в полі чи за ще цілою клунею у селянина. Але коли у рідному селі і ця можливість стала неможливою, то він перейшов у Полівку до брата свого шкільного товариша, Євгена Шияна.

Якраз стояла середина липня і колгоспи жали пшеницю. В Полівці Нерадька зустріли просто і співчутливо.

І ось, коли сьогодні, у вівторок вдосвіта він прокинувся першого ночування на новому місці,— він відчув радісну нашорошеність ночі, як пізнання єдиного щастя разом з природою. Але повільний наплив думок про його реальне становище в цім світі дав остаточно затямити, що настрої єдині з пізнанням і естетикою для нього навіки пропали, бо

щойно з’явиться якась мрія і утвориться настрій, то зараз влітає пережите і розбиває їх єство так само, як і той туман, що з’являється ранками над плесом озера, конче розривається крилами якоїсь дикої качки. І цей набуток досвіду змусив його гаряче побиватися на лаві, неначе неводом схоплену рибину. І хлопець і не зоглядівся, як почало доноситися із села голосне аж пронизливе клепання заліза об залізо. І схопився він, і швидко вдівшись вийшов на двір.

Крізь вишеньки видніли хрести кладовища у ранішних сутінках; і велика сіра роса робила кущі бур’янів ширшими, густішими і блискучішими. А спориш пересипаний нею на межі і на рові під кладовищем нагадував новенькі та блискучі ланцюжки металеві, розсипані невідомо ким. Листя та ягоди на вишеньках страшно напружувалися від роси і ніби від того клепання, що рвалося із села. Тільки сусідні хати віддалеки стояли непорушно і були похожі на пустки, із яких повиносили на кладовище людей мертв’яками.

Коли Нерадько вернувся в хату, хазяйка вже топила в печі, а маленька дівчинка Ніна сиділа на печі і дивилася, що мати робить. Софія говорила: "Даси поросяті оці розігріті помиї, та скажи батькові, як приїде з ліса, щоб приніс трісок від конюшнів, де роблять нові конюшні. Я бачила, що там того топлива досить, аби тільки схотів потрудитись. А сокира Димитієва в сінях коло діжки. Я позичила її вчора врубати дров, бо сьогодні ввечері пектиму хліб. Сокиру віднесеш". Підчас тих наказів гість умився, причесався і спитав:

— Софіє, а де перевесла?

— Будемо йти, то тоді вже візьмемо. Вони за хатою, я їх там склала і полила водою.

А клепання бевкало все ґвалтовніше і ґвалтовніше. Такі звуки може виривати із устаткованої тиші тільки несподівана пожежа. І Нерадько спитався знов:

— Увіщо то клепають так несамовито, мабуть аж у Рохмистрівку чути?

— Та то Полікарп Скакун почепив чавунну вісь від поламаної машини до колгоспної комори, і сторож, невіра, як почне об неї залізним шворнем періщити, то аж моторошно не тільки вставати, але уставши і дивитися на той білий світ, що зазирає в хату крізь маленькі вікна.

Коли вони вийшли з хати, то вже були дуже зарожевіли небеса. І люди від своїх хатів поспішали в поле.

Туди межа була повз Бунтошову хату, який був писарем у колгоспній управі, і ввесь куток ішов нею на роботу. Нерадько ніс перевесла, а Софія хліб, цурки і пару грабель.

А вже як вийшли вони в поле на ту межу, що гналася проз молодий колгоспний сад, рівнобіжно із селом,— то видно було, як до межі і від межі, а потім далі шляхом і польовими манівцями від кожної хати села люди поспішали на ту роботу, що і мої герої, мовчки без співів і розмов, і вигуків, неначе летіли на вітрі тіні з тих димків, які вставали майже з кожного вивода, проти зарожевілого неба; або неначе перші відділи втікачів жовнірів з якоїсь розбитої армії в останнім змаганні за волю рідного краю.

Бо хоч ранок і був бадьорий і від прохолоди і від роси і від тієї радости, що завжди супроводить початок дня, разом з вибиванням сонця на поверхню світа,— та люди однаково були німотні і мовчазні, і повні тієї понурості, яку мають ще непозрізувані та непозламлювані хрести на селянськім кладовищі, що їх бачив сьогодні вранці Іван Нерадько. І він згадав той час, коли вчився в земській школі, і коли ще була панська влада, то й тоді люди ходили на роботи. Але молодь і верталася з праці співаючи і регочучи, і вставала вранці, та йшла на працю і співаючи і регочучи. А тепер люди так ідуть, неначе між ними немає молодих людей, а тільки старі дотягають свої дні до кладовища,

аби вже потім не було на землі нікого, не то що молодих, а й старих. І щоб тільки була пустеля, вкрита бур’янами, між якими ворушився б усякий звір. Сумно, аж моторошно від такого соціалізму!

Глава друга. Знайомство

Уже віддалеки було видно, як люди, дійшовши до місця між попівським ровом і тернівським яром, зарослим травою, нехворощем, дроком і полином, ставали внизу коло криниці, неначе ідучи через кладку один за одним. А лицем до їх стояв високий чоловік, щось говорив і пропускав переднього; і той ішов до куп пшениці, накиданих жаткою, і починав працювати. Підійшов нарешті і Нерадько з Софією, і чоловік їм сказав:

"Ваша постать коло Марти Кужилівни... трудодень: два кіло, норма праці — нав’язати п’ять кіп".

І хоч стерня і колгоспні купи зжатої пшениці блищали проти рожевого сходу на всю широчінь лану крихітками сонячного світла в росі, що за ніч начіплялася до перерізаних стеблин колосся, але мовчазні постаті людей, які згиналися і розгиналися над снопами, чогось нагадували тільки що засіяну ріллю і вкриту голодним гайворонням, що і без крякання і крику, визбирувало зерно, залишене на поверхні. Нерадько не оглядівся, як він і люди поснідали і пообідали, і вже наздоганяли ту пору, якої полуднують та йдуть додому.

Він працював страшно аби добитися норми і все ж таки бачив, що не заробить двох кілограмів, не вив’яже п’яти кіп. І йому було боляче і жаль, хто його знає й на кого, що він не вмів швидко в’язати. Він не помічав ні дня, ні людей, ні Софії, що так само, як і люди, не розгинаючись в’язала. Не помічав і того, що сонце тільки зранку яскраво вийшло на небо і, вкутавшись там у тихі випари землі, що не розходилися цілий день, виглядало з них таким світлом, як і місяць раннього вечора. Та й самий день був похожий на лагідний вечір, бо з

довгої кручі, зарослої польовими травами і бур’янами, доносилися крики польових цвіркунів, а з озера, з того, що в Оцарку, цілий день кумкали жаби.

Аж ось зненацька над Нерадьком загомонів приємний дівочий голос, від якого у хлопця аж у колінах затремтіло:

"Ану лишень я вам допоможу витягти норму, поможу дов’язати"! Нерадько розправився, а перед ним прехороша, височенька, чорнява та ще й трошки довгобразенька дівчина, років дев’ятнадцяти, стояла і посміхалася. Він зопалу, не знаючи, що на це відповісти, сказав:

"Коли вам не жаль свого трудодня, то рятуйте такого недотепу, як я, що нав’язав тільки три з половиною копи, коли вже он деякі люди покидали постаті і пішли додому". А вона:

"Я вже своєму трудодневі добила пухи і хочу і вам помогти, бо як не матимете норми, то он той, що пускав вас на лан, завтра вас не пустить на роботу, як людину з іншого колгоспу... То скажена собака, яка так і дивиться кого б покусати"! І нагнувшися почала в’язати перший сніп. А Нерадько дорешти зніяковівши, але аби показати, що це явище на нього аж ніяк не вплинуло, став і собі в’язати і промовив ніби виправдовуючись:

"Ну що ж, коли вийшло отак, то нехай буде й так. А я вже вам віддячуся, моя несподівана дівчино, може аж тим, про що ще й серце не натякає"...

А та, не розгинаючись і стримано, і зручно, і швидко в’яжучи, на мить скосивши очі з-під пасма кіс, що вилазили з-під білої хустки проз вухо на брову, відповіла з відтінком питання: "О, я не хочу жодної подяки, я дуже швидко працюю, ні одна в’язальниця в селі зі мною не зрівняється. І в мене час був дивитися, як ви мучите свою пшеницю, і мені стало її жаль, а не вас. І я прийшла рятувати оце золоте та колюче

безгласся... Я не хочу подяки, бо ще чого доброго ви мені подякуєте так, як і Скакун".

— Це хто такий?

— Та той, ген, що знизу дивиться на нас. Я це чую просто мережкою свого рукава, не то що тілом...

Нерадько мимохіть поглянув вниз до ярка і побачив справді високого чоловіка, який людей пускав до роботи на лан, і який тепер на них дивився, мов гончак з берега річки на воду, де плаває пара диких качок. І вже, ніби нащупуючи між усіма несказаними словами якесь ущіпливе слово, Нерадько спитав:

— А хіба ви і йому помагали?

— Чи помагала? Він якийсь божевільний... Його всі люди бояться. Він, кажуть, щопонеділка ходить у Балаклею на пораду в Гепеву. А це було торік. Перший раз його покликали іуди. Здається за тиждень перед Петрами. І коли він вернувся додому, я не знала, так само, як не знала, чи він куди ходив. І ось я йду через леваду, шукаючи білої качки, аж дивлюся, він в кущах під вербою сидить на пеньку, схилившись підборіддям на руку, а з руки звисає проз лікті новенький налигач. А я й кажу: "Боже поможи". А він зирк на мене, а потім швидко встав і почав пильно, пильно дивитися мені в очі. А потім і каже: "Дівчино, будь мені за жінку. Ти мене другий раз на світ пустила... Мати моя перший, а ти другий". А я йому "Схаменіться, дядьку, перехрестіться та сплюньте на лівий бік, та скажіть, що приснилось". Він же, піднявши з мотузом руку вгору, на якому була вже петелька напоготовлена, провадив якось не при собі своє: "Дивися, це б я через якийсь час гойдався на тій сухій вербі, та ти мене врятувала... На зеленім дереві, кажуть, не можна вішатися, бо всохне. От я вибрав собі суху... А тепер уже не повішуся: ти мене врятувала. Тебе хоч Господь послав, хоч нечиста сила. І то тільки мені, щоб я за тебе вхопившись задержався на цьому світі". Я його тоді

покинула з тією чортячою мотузкою і, забувши про білу качку, прибігла додому задихана і перелякана. І тепер, де б я його не побачила, то все мені здається, що в нього напоготові чортячий мотуз. І мені навіть страшно з ним здибатися, не то що щось накладати.

— То оце ви так йому допомогли?.. Ви йому відбили охоту від самогубства?

— Еге ж, цим я йому допомогла. І якби було на цьому окошилося, то й люди б мене не минали. А то он у мене був наречений, із переляку відсахнувся. Бо цей Скакун, оцей живий вішальник, щовечора приходив до нашого двору і викликав мене. Але мені давали знати дівчата і я сходила з подвір’я. А він, бачучи таке, що я до нього ні на крок, узяв тай спалив нам хату. І згоріла вся садиба, я була сирота, жила з самою матір’ю, та мати спеклися, а я вихопилася якось живою. І всі знають, що він спалив, і всі мовчать, бо він скажений; ходить на пораду до Гепеви, і в Гепеві, і в сільраді він сказав, що ми куркулі. А деякі люди гомонять, що він зовсім нікому не казав завіщо спалив, але не відмовляється від лихого діла і він на селі найбідніший, а ми мали три десятини поля і через те його ніхто не тягне судити за підпал. Та сяк чи так, але він віддячився добре за те, що я його затримала на цім світі І я боюсь, щоб і ви якось так мені не віддячились.

Нерадька це страшно схвилювало і він, майже зачаклований, спитався знов:

— І Скакун і зараз вам не дає супокою?

— Боже мій, якби він мені дав віддиху хоч на тиждень...

Та далі говорити перебив вигук...

— Пора кінчати, соціалістичний день дійшов краю! Що Мархво, найшла собі ночуваку? Номер не пройдьоть!..

Нерадько розігнувся під купою пшениці і побачив Полікарпа Скакуна, що, пробуючи на снопах перевесла, проминув і Мархву, і Нерадька і попростував до тернівського рову. По дорозі він то ставав коло якогось полукіпка, то поправляв на ньому шапку, то підбирав колосся і затикав їх у полукіпки. Це був справді високий чоловік, русявий, та з сивиною на висках. Коли він говорив що-небудь, навіть якусь дурницю, то почувалася за сказаним нероз’їдена сила переконання, не зачеплена ніякими сторонніми правдами. І почувалося, що якби він помітив, що в тім середовищі, в якому він живе і з якого він звичкою життя не може вирватись, або реалізувати свою правду, то він би занедужав так, як це часто буває з птахами, замкненими в клітку; або розбив би себе несподівано для всіх. І в Нерадька далі силкувалася думка без його волі розгадати цю людину. Коли він вже таке враження справив з першого погляду, то чого ж воно захитується в своїй цілості тим, що вхоплений лабетами Гепеви не пручається до своїх звичних душевних норм життя, а тільки спробував раз щось зробити з собою, сидячи з мотузком під вербою, і на цім закінчив? Невже Мархва Кужелівна так страшно його стрясла і змінила цим струсом ту цілість, яка в голові Нерадька виникла про нього? Тут щось не так. І це останнє, що кидало проекцію до несподіваних можливостей, обвіяло Нерадька задухою моторошности. І глянув Нерадько на Кужелівну і побачив, що вона нервово затикає за пояс цурку, а в очах стоять сльози. Вона була повернута до нього боком. Нарешті Мархва попхнула цурку понад поясом, думаючи, що запхнула, і випустила цурку з рук. Цурка впала в стерню. Цей випадок ще більше зніяковив дівчину і вона, нагнувшись, ухопила її і, не повертаючи голови до Нерадька і не запихаючи вже цурки, сказала: "Бувайте здорові!",— і майже підтюпцем пішла в яр до кринички, де жінки, ідучи додому, вмивалися в струмку, що біг із-під кринички. Але Мархва проминула їх і, справившись уже на попівський шлях, пішла поволі. Нерадько зітхнув і пішов складати свої снопи у полукіпки. Справді, за допомогою Мархви, Нерадько нав’язав у своїй гінці на цілу п’ятку більше від норми. Коли він упорався із своїми снопами, підійшла і Софія:

— Ну, слава Богу, скінчилася наша мука. Ходім додому.

Нерадько якось приголомшено на її слова відповів: "Ходім", а потім, схаменувшись, сказав:

"Давайте мені, Софіє, свої граблі".

Коло кринички Софія і Нерадько вмилися і, не з’єднуючись із в’язальницями, пішли додому самі. А люди йшли купками у дві-три особи, що в більшості були родинами. На попівському шляху Софія спитала:

"Що вам говорила Мархва?" І не чекаючи відповіді, стала сама казати:

— Бідна дівчина, це вже вона не буде сьогодні спати. У якоїсь баби проплаче всю ніч. І то бісової душі нахрапник, десь тобі і вискіпається і вчепиться до дівчини і хоч ти собі що, то нічого не пособиться. От уже настали, так настали времена! Віддали на поталу людей недоумам... І то дивіться, що воно і за людина цей Скакун?.. Та вже й Мархвуня добра цяця! І де ж таки? Він спалив Кужеликам родовище, що вона не йде за його, а нишком бере з колгоспівської комори пашню і приносить вночі до тих людей, де вона ночує, й каже: "Це те зерно, що згоріло в Кужеликів, нехай наслідниця не ремствує на мене". А Мархва не припускає його ні на крок до розмови, та все плаче. А він уже, вислідкувавши, де вона ночує, зараз туди і пре якоїсь пашні, і віддає господині і каже: "Це те зерно, що згоріло в Кужеликів, нехай наслідниця не ремствує на мене"... І люди тепер всі кутком говорять, що він від любові здурів, і що попадеться він із своєю пшеницею і накличе біди і на свою голову, і на голову тих господарів, у яких доводиться ночувати Мархві. Але нічого не роблять і, притаївшись, ждуть неминучої халепи на себе, як запряжений худий кінь жде батоження під кожною горою"...

Нерадько хоч і був страшно втомлений, і боліли руки, і боліла спина, і їсти дуже хотілося, але слухав жадібно Софієних слів, як такого людського горя, з якого не можна вибитися жодній людській душі, і

через те він, коли супутниця стихла, спитався про те, що не випливало із звичайної течії мови, а тільки з того душевного болю, який давала його безпорадність, набута ще тоді, коли його большевики вигнали із школи:

"А чого ж вона прийшла мені помагати? Вона ж могла догадатися, що це ще погіршить її становище?" А Софія глянувши через плече на нього не то лукаво, не то питаючись очима:

"Невже ти такий нетямущий,— сказала вголос.— Ге, чоловіче, чоловіче, і я не знаю, чого вона вам помагала... Але, коли я помітила, що вона робить, то ось вам святий Божий хрест,— тут юна перехрестилася.— Мене такий жаль вхопив за серце, що я бідну дівчину несподівано оплакала. Так то, мій гостю милий!" І замовкла. І Нерадько почував, що далі й не потрібно нічого говорити, і похиливши голову ішов мовчки аж до Шиянової хати.

Глава третя. Арешт і розпука

Прийшовши з роботи, Софія поралася коло печі, готуючи вечерю. А Нерадько, щоб легше було ждати, ліг під вікном на лаві, застеленій рядном. І так, як і вночі, у голови він собі поклав свого Кобзаря, з яким ніде не розлучався, а вкрився своєю свиткою, що в нього була єдиною верхньою одежиною на всі пори року. Від утоми все його тіло так сердечно прилипло до лави, що здавалося, що лава стала теж Нерадьком. В такому стані у нього спочатку було тільки відчуття того тяжкого, яке тут людей згребло у требки, і їх і мне, і чванить немилосердно, і яке вже і його вхопило за якусь частину єства і тягне у загальну і неминучу машину знищення. Але та живуща частина його єства, що шукає заспокоєння навіть серед кипіння неспокою, змусила повернути очі у вікно. А там вишня така велика, ще повна незірваних ягід, простягала гіляку на стріху і ніби слухала того сонця, що заходило за рохмистрівські горби і наливало світлом кожну її ягоду, аж, кожна ним набубнявівши, світилася густо-червоним соком, ще теплішим, ніж у голенької дитини в купелі тіло. А на самім вершку гойдалася ворона і

дивилася у вікно на нього. Видно юна вже клювала такого десь під тином, край села під час голоду. І, мабуть, думала тепер, що ось цей на лаві пропаде дурно, бо не можна до нього добратися, аби хоч очі повикльовувати. Нерадько, зітхнувши, одвернув голову. На плечі сиділа дочка Софіїна, років восьми — Ніна, і доїдала свою вечерю, клацаючи дерев’яною ложкою об жовту полив’яну миску. Вона теж цілий день була заклопочена, бувши єдиною на все господарство. А сама господиня, приспішуючи загальну вечерю, бідкалася від печі до донечки: "Чогось наш батько забарився у тім лісі, чи не трапилося біди якої". А та відповідала матері таким тоном, який говорив: "Дивно, ти така велика, а нічого не розумієш,— а цей тон супроводила такими словами,— якої там біди? Вони навмисне ще там і заночують, аби тільки ще хоч одну ніч бути без бригадирів, без отих ваших поштурхачів!" І ще щось говорили, але Нерадько далі вже й не слухав, бо несподівано прийшло в голову рішення: що взавтра ще тут попрацює до півдня, тай покине цю гостинну хату, аби ще не трапилося справді якоїсь біди на всю цю милу та добросердну родину. Не дурно ж отой божевільний якось так значуще був подивився на нього та ще й сказав ніби до Мархви, але Нерадько зрозумів добре, що то до нього стосується: "Етой номер не пройдьоть"...

І враз Ніна, схопивши з пелени свою миску і поставивши її збоку на черінь, і вся обернувшись в одну точку тривоги і показуючи пальцем на вікна, зашептала:

— "Міліція, міліція йде... Ой Боже мій, до нас, та ще яка сила!" Від цих слів у Нерадька ніби щось одірвалося всередині тіла і випало з нього. А на місце того чогось одірваного лишився самий холод і розходився по всьому тілі, змушуючи його терпнути та мліти в нечутнім звучанні того почуття, що переходить в непритомність. І він уже не повертався головою ні тілом, аби дивитися на ту біду, що йде та гупотить чобітьми попід хатою до сіней, бо знав добре, що тікати немає куди і що доведеться зустрічати те, що доля судила. А в сінях з великим шамотінням під дверима та з клацанням щеколдою нарешті відчинилися двері в хату. І вмить за порогом Нерадько побачив двох міліціонерів:

один високий, чорний, з рушницею в руках, а другий з рушницею через плече, але присадкуватий та русявий. Вони увійшли в хату, за ними зачиняв двері Скакун. Нерадько лежав на лаві, не встаючи і не підводячи голови. Передчуття не обмануло його. Чорний, високий звернувся до хазяйки: "А де ж хазяїн?" Софія відповіла: "Поїхав ще вчора в ліс, та й досі додому немає".

Скакун притакнув:

— "Так і єсть, справді, діслітельно він поїхав у ліс, але через незвісно чого і досі не приїхав".

Тоді чорний міліціонер підійшов до столу і почав на ньому переглядати речі. Розкрив хліб, кинувши рушничок на причілкову лаву, а потім закотив скатертину на столі, оголивши увесь стіл, і ніби не помічав Нерадька на лаві, і говорив:

— "Ану подивимося ще за богами... що там є?.. А ви, товаришу Скакун, скажіть тому, що в сінях, нехай загляне в комору і на горище".

Скакун якось неприродньо швидко вийшов, а міліцай, сунувшися за стіл до богів, угледів на лаві купку книжок і взяв одну зверху, обкладену газетою і залиту чорнилом:

— А це що за книжки? — спитався... Та Ніна скочила з лежанки і гаряче вигукнула: "Не беріте, не беріте, бо то мої книги, я з ними в школу ходжу"!..— "Ну добре, дівчино, ходи, ходи",— одповів міліцай. І кладучи книгу на ту саму купу, з якої взяв. "А в вас що це в головах"? — звернувся він вже до Нерадька... Та той мовчав і не ворушився. Він чув серцем, що з халепи не викрутиться і що холод, який розпливався по всім тілі, кинув у голову іскру свідомості того, що краще вже нарешті пропасти, хоч би і по-дурному, аби тільки не бути нещасною звіринкою, якій люди кидають то шматочок хатнього затишку, то роботи з окрайцем хліба, то сховок на якийсь час у клуні, чи в повітці. А природа

ніби у змові з нещасними колгоспниками йому кидає, коли він у неї шукає допомоги, або теплого місця під скиртою проти сонця, або тільки затишку від холодного вітру, та ще спокою у споглядданні її просторів. І всім тілом почув, що не буде ні говорити до своїх напасників, ні слухати їх наказу. Він чув, що буде нерухоміший і безвольніший від усякої колоди, і що за це, як і буде йому заплатою смерть, то вона буде жаданою всім серцем і кожною цяточкою тіла. Він мовчав, а міліцай, висмикнувши йому з-під голови Кобзаря, передав його тому міліцаєві, що тримав на плечі рушницю, а сам, звернувшись до Нерадька, знов спитався: "Що ви хворі, чи що, що не встаєте? Ану вставайте та кажіте, що ви за оден"?

Нерадько ж абсолютно на це не Зреагував, неначе на річку пливак, яку тільки що переплив і на березі думає про суху путь, простелену перед ним. І через те він дуже яскраво в своїй свідомості відзначив, що Скакун, витягти шию, з закам’янілою увагою спостерігає і його, і міліцая. І навіть здавалося, що симпатія спостерігача на боці полоненого. Але це була єдина мить і Нерадькові знов стала рости в серці холодна млость непритомносте. А міліцай казився: "Ну, вставай, бо негайно зведемо так, що вже ніколи не схочеш лягати"! Нерадько мовчав. І той міліцай, що взяв з рук чорного товариша Нерадьків Кобзар і передав його Скакунові, тепер підійшов до Нерадька. А чорний, глянувши на нього, моргнув бровою, і обидва разом ухопили лежачого за ліву руку і рвонули з місця. Нерадько впав на діл, застелений соломою, так незрабно важко, немов мішок повний піску. І потім зараз же почув, як з очей біжать без плачу гарячі сльози від почуття безсилля і безмежного горя. Але вже вороття не було, аби якось зменшити свої муки. І він ждав ще тяжчих ще з лютішим завзяттям і ще з дурнішим розпачем. "Ач, собача душа, занатурюється. За дурнів нас узяв! Ану вставай, бо нам нема часу з тобою тут побачення справляти!" — крикнув чорний і вдарив ногою в бік мовчущого. Удар був швидше для застрашення, бо болю не відчув ударений. Але інстинктово відвернув голову набік і на мить угледів коло припічка тоненькі Нінчині ніжки. Вони тремтіли з переляку. І почулася її голосненька мова, повна почуття жалю і сліз, які десь накипівши в горлі не давали їй до ладу говорити:

— "Дядечки, не бийте їх, вони у нас тільки в’язали... Вони тільки допомагали, не бийте їх... Вони вже нікому не будуть допомагати, вони підуть собі від нас і в себе дома не будуть нікому помагати... Не бийте"! Та мати, що невідомо коли сіла скраю припічка і тепер обіймала однією рукою головку дівчини, а другою собі втирала сльози, бренькнула дочку по губах і промовила зниженим голосом: "Мовчи отам, не твоє діло, мовчи, як нічого не тямиш"! Але на них звернув увагу тільки присадкуватий міліціонер, що, подивившись з цікавістю на дівчину, одвернувся ніби зітхнувши тоді, коли чорний нічого не бачив і не чув, крім своєї жертви, бо, міряючи її очима, звелів Скакунові, який, здавалося, теж нічого не помічав: "Ану беріте його за одну ногу, а я за другу та витягнемо бісової душі стерво з хати... Він думає, що сприсне з мушки. Нє, брат, твої штуки тебе не врятують від тієї, що дивиться на тебе з холодної ями!"

І вхопив Нерадька за праву ногу, бо Скакун його вже за ліву почав тягти від столу до порога. І коли вже на порозі опинилася Нерадькова спина, підбіг присадкуватий міліцай і, підхопивши голову арештованому, поміг його перепровадити в сіни без особливих перешкод. Та чорний знов таки обізвався на таку допомогу: "Нехай би, собача душа, гуркнула головою, хоч раз та добре, ніхто вас не просив помагати"...

А вже, коли Нерадька несли від сіней до вантажного авта, він почув у всім єстві незвичайну легкість і глянув на небо, що від заходу в чорну ніч було переписано червоними смугами того сонця, яке вже було цілою своєю половиною по той бік землі.

Ці смуги над ним гойдалися так, як у вічу гойдаються речі у тієї людини, що їде човном по високих хвилях широкої ріки. І побачив Нерадько той вершок вишні, на якім сиділа ворона. Тепер чорного птаха там не було. Він, мабуть, полетів туди, куди напевно повезуть і арештованого невмолимі слуги теж чорної та диявольсько-хижої сили, до якої кожний крук так стосується, як до апокаліптичного звіра кожна шерстина на його шкірі. І коли висаджували Нерадька на авто, то Скакун опинився в нього біля самої голови і прошепотів йому над вухом:

"Скочиш із машини, як будуть везти Шохиновим яром і біжи праворуч лугом"...— і зараз же ударивши Нерадька в бік, гукнув: "Га, проклята душе, будеш каламутити тут воду"? Колись під час таких оказій народ завжди збігався подивитися, не кажучи вже про дітей. А зараз жодна душа не рипнула дверима з сусідніх хат, що були на одшибі, і жодна дитина живими сірими чи карими очима не зустрічала і не випроваджала тієї події. Навіть Софія не вийшла щось сказати бідоласі, і видно не пустила на вулицю і донечки.

Глава четверта. Благання там, де не треба

Цього вечора і колгоспні конюшні принишкли над Гайдамацьким яром, яким протікала якась болотняна річечка у Гнилий Тикич. Вся Попівка була переписана ним через луки аж до Ташлика. У двох свіжо збудованих конюшнях, що рівнобіжно йшли від селянського вигона в степ, було повно коней. А третя на найвищім піднесенні горба, ще тільки була зіпнята на стовпи, і коло неї цілими Днями тесали сокирами майстри та кричали селяни, возячи із села дошки, лати, крокви та стропи з поламаних клунь, хлівів та льохів. Вся ця рухлядь скидалася на купи, з яких уже собі брали майстри матеріал до вподоби. Між конюшнями стояли вози: один повний свіжого сіна, а другий порожній. З його щаблів звисали сінинки і поодинці, і горсточками, цим засвідчуючи, що в йому було сіно, але вже скинуте у якісь ненаситні ясла. Майстрів теж вже не було, і вже з полів перестали приїздити скотиною. Тільки всередині чувся ритмічний хрумкіт заспокоєних коней та часом чухання зубами боків якогось коняки аж бренькала шкіра. У прогалині між конюшнями над Гайдамацьким яром Скакун запрягав коня в однокінний віз і сам собі говорив:

"І то бісової душі хомут який тугий, і супоні як слід не стягнеш. О слава тобі, Господи, тепер закрутимо... А було ж колись, що прийдуть до людини, зроблять обшук і як нічого не знайдуть, то поставить людина могорич і справі кінець: ніхто не арештує. А тепер... Розсобача душа, просто вибирає, мов курей на заріз. І як уже вибере то й кінець: не одмолишся, ні одпросишся. Чи в тебе витрусять що-небудь, чи ні —

однаково. Раз прийшли, то пиши пропало. Прощайся не то що з рідними або товаришами, а прощайся з душею. Бо скільки потім не шукай, не знайдеш... Мов задимить, мов за водою піде... Нє, комуна людини не зробила... Нє, нє, і той, що людину пустив на світ, дав їй в душу щось таке, через що людина очевидячки й не краде, і для того, щоб когось набити, то вигадує якусь приключку. Он що! Значить совість у людини є. Бог людині совість дав... Он і я пропаду к чортовій матері, а визволю, врятую, хоч мене і чекістом зробили... Ні, хлоп’ята, батьки мої і діди мої, і прадіди мої молилися Богу, не грабували людей... хіба, що якась неправда вклюнеться, то тоді вже... О, тоді вже начувайся"! Тут він, пристібнувши до гнуздечки вожжину і одійшовши трохи набік, подивився на свій візок. На йому було покладено в драбини соломи. І з одного боку з-під соломи виглядали дві борінки такі, з яких складають цілий ключ штук у п’ять і тягають однією конякою вслід за сіялкою. Над конюшнями уже були сутінки, хоч на заході ще небеса і рожевіли.

Але на самім дні в яру, кудою протікав струмочок, було цілковито темно. Тільки верх правого його боку досить ясно позначався відблиском ще рожевої далини. І враз звідти, де було найвидніше, розпачливо закричав заєць: "у-а, у-а, у-а", неначе дитина-немовля, коли раптом опечеться. І цей заячий крик сумно-тужливою луною прокотився над яром аж у село. Скакун здригнув і якось первою виплигнув на віз і шарпнув за віжки коняку: "Но-о"!

Кінь рушив, а заєць по той бік яру кричав: "У-а, у-а, у-а"... Це означало, що ніч випустила в степу своє хижацтво до розбою та злочину, і те означало, що ніч ніколи не була чутливою охоронницею безневинно-слабосилих істот, які із лютого дня завжди справляють думку у той бік, звідки витикаються зорі, пройнявши світлом глибінь нічної темряви.

І коли Скакунів кінь мав уже повертати за ріг конюшні, аби рушити на яр, перед ним раптово з ярової темряви вийшла жіноча постать і підняла перед конем угору ліву руку, крикнувши стишено: "П-ррр"!

Кінь схарапудився і шарахнувся вліво так, що і сідець мало не злетів з візка. Крім того, поява жінки у білій свитці, запнута по-дівочому білою хусточкою, на Скакуна війнула дивною незвичайністю, аж тіло отерпло від холоду, і він ще раз натяг віжки. І коли кінь цілковито заспокоївся, Скакун подивився на жінку. І та, ніби цього й чекала, заговорила: "Полікарпе, чи ви знаєте, чи ні, як мені дорога моя добра слава у наших людей? Але я прийшла вас прохати... Я ще ніколи з ніким у такій важливій справі і так пізно не була наодинці"...

Тут здивований Полікарп, упізнавши дівчину, заворушився і удавано співчутливо вимовив:

— Звичайно, Арсеня Горобчика в рахубу брати не треба...

Це зачепило Кужелівну, мабуть, дуже дошкульно, бо вона враз аж задихалася і стали у неї слова вириватись напружено і поодинці. Здавалося, вона від сорому або втече, або знесилено заплаче:

— "Еге ї... Справа у мене... Я з ним ніколи не говорила про важливе... І ви знаєте, чого він відсахався від мене... Бо я... Бо мене через те саме люди обминають".

І Скакун знову заворушився на возі, і щось хотів говорити, але дівчина, крок відступивши назад, провадила своє вже впевнено, перебивши його намір:

— А тут знов при всіх, при людях, сказали на весь лан: "Етой номер не пройдьоть". Неначе я справді прийшла до того матусівського чоловіка, аби в його ласки чи доброго слова запобігти... Ви того тоді й не згадали, що я на тім тижні помагала Теклі Вовківні; а ген аж на тім — помагала Кривому Мотюбурі вулички бити на спізнених буряках... Та загалом, чи хоч один день на лану так проходив, щоб я нікому ніколи не помагала? Помагала кожному, бо мені жаль своїх людей, бо їх ніхто не шкодує... Всі їх мають тільки за... За робочі руки, якими державі

заробляють хліб. А я між людьми найшвидше роблю, це всі знають, і знають те, що моє серце найдурніше, і що мені шкода беззахисних, таких, як я. І я пожаліла... Щоб я з цього місця не зійшла, коли брешу. Я пожаліла і того чоловіка, і стала йому в допомогу.

Та Полікарп несподівано скочив із воза, і тримаючи віжки в руці, рушив до неї. Але Мархва швидко відскочила вбік і, ставши, на такій відстані, на яку він уже не міг досягти, не пустивши з рук віжок, заговорила:

— Не підходьте, я дуже, дуже вас благаю... Послухайте, навіщо ви його арештували? Це ж ви за те, що я йому помагала. Щоб мене уже обминали не то люди, а й собаки десятою вулицею... Врятуйте ту людину? Ви кажете, що я вас врятувала, нехай і так, але ж ви мене заженете на той світ тим, що так вийшло, ніби я стала черв’яком, за який риба хватається і опиняється на залізі... Врятуйте його і виженіть з нашого колгоспу, і я його бачити не покваплюся, аби тільки моє серце було спокійне, що та людина через мене не пішла на муки"!

І в цей момент завила собака в тім самім місці, де кричав розпачливо заєць. Мабуть, юна його з’їла й завила. А темрява була однієї чорноти і в яру, і над яром. Собака ж вила дедалі все моторошніше, мабуть, в її вічу стали ті кістки, що біліють удень в яру, серед дощових вимоїн, перемішані з тими, які їх гризли. І може якраз собака, це усвідомивши, і так розпачливо завила. Її голос виходив із безвісті і пропадав так само у безвість. Цю пустку собачого світу і давало відчути моторошне виття. І, мабуть, співчуваючи звіриній розпуці, переписала весь яр летюча зірка і розсипалася іскрами серед вечірньої темряви, далеко від того місця, звідки чулися звуки виття. І зірчин лет ударив по тім самім болючім місці у Скакуна, що і звірині звуки, бо зірка теж виникла із безвісті і зникла туди.

О, невгамовна і самонастатня безвісте нашого буття!

Як ти безумно моторошно впливаєш на те єство, що має спроможність відчути тебе, але не має спроможносте відчути за твоєю повнотою невідомосте нічийого великого серця, яке і людей пускає на світ і ними турбується!

І ніби в відповідь настроєві степу Мархва спиталася:

— І вже його одвезли в район?

— Ні, одвезуть зараз після півночі, а тепер вони стоять у полі під Гатаященою вербою: ще когось хотять вловити. Тудою ходять наші хлопці до дівчат у Ташлик... Ех, Мархво, Мархво, плакатимеш ти за мною, та буде пізно. Бачиш на візку дві борінки? — І він показав рукою.— Отож, як узавтра люди про них заговорять, то говоритимуть про моє діло, а зараз... Ти чуєш, як виє по той бік яру, ото моя доля!

І він вискочив на візок і підібрав віжки. Кінь рушив. Але Скакун його здержав і, обернувшися до Мархви, сказав ніби байдуже, та в словах чулася тривога: "Варто було б їхати назустріч своїй долі з доброю сокирою, або хоч із залізним шворнем, а я їду з голими руками"... І враз Мархва рушила з місця до воза і ту руку, що вона тримала під свиткою, яку тільки тепер Скакун помітив, простягла до нього. В руці був величезний ніж-колодач:

— Візьміте хоч це, коли немає кращого.

— А це чого ти з ним? — здивувався Полікарп, беручи за носок ніж лівою рукою, а потім вже взявши за держак правою, замахнув ним для проби і знов сумно, з глибоким болем сказав: — Ех, Мархво, Мархво, будеш ти ще за мною плакати і тоді згадаєш, що не було потреби нагадувати про козацьке діло. А все ж таки, чий ніж?

— Та це ж наш... Тоді, коли ви підпалили хату і я сонна вискочила на двір. Це було торік восени; я тоді цим ножем калину стинала і калину

повісила над віконницею, а ніж застромила за шалівку теж над віконницею. І коли я вискакувала з хати, то вхопила чогось із собою той кетяг калини, який я нарізала, і цей самий ніж,— одповіла Мархва.

— Но!.. прощай, моя дівчино... Я те зробив не по злобі.. Але так, чи інак, я вже й не знаю, чий номер не пройдьоть,— сказав Скакун, засовуючи ніж у солому і пускаючи віжки коняці, яка швидко рушила в яр. І стояла Мархва у білій свитці неначе привид і слухала, як по той бік яру затихали колеса однокінного візка. І коли їх зовсім стало не чути, вона втерла очі хусточкою тай пішла проз конюшні полем, десь ніби до Шиянової хати. Але чого ж вона пішла плачучи? Невже пророкування Скакунове отак навідлі і сповнилося. Прийшла з ножем, аби оборонитися на випадок напасти, і віддала його своєму ворогові, повіривши тільки почуттю власного серця. І те, що він не питався навіщо вона принесла свій ніж, і те, що він взяв від неї ніж, не кажучи навіщо,— вкинуло між ними обома зворушливо ніжну таємницю. І хочби таємниця та не створила нічого реальнішого, але почуття про спільну мету для оборони занедбаної людської правди, яке об’єднало зараз обоє людських сердець,— утворило те, що Мархва пішла плачучи додому. Утворило більшу реальність за всі можливі інші.

Глава п’ята. Благородство перемагає

Коли Нерадько гуркнув на дно вантажного авта, він кілька часу лежав нерухомо, майже без пам’яті. Хоч і не можна було сказати, що він ударився об щось головою. Але коли підвів голову і глянув на світ, то побачив, що авто стоїть за селом на межі, в якої з обох боків неміренно широко, і оком неохопно повільно коливалися достигаючі вівса, а над а втом звішувала віти величезна верба. Він упізнав її. Нераз колись із батьком, ще малим хлопцем їздив у Рохмистрівку на базар і вона все оставалася праворуч від шляху, а коли він якось спитався батька: "Що це за верба?", то батько відповів: "Гатаящина". Цією відповіддю він тоді цілком задовольнився. А зараз він, її впізнавши, подумав: "Чого ж вона Гатаящина? І чого це якраз під нею зупинилося авто"? Крізь її гіляки було видно і церкву, і село. Він церкву бачив і близько від хати Шиянової

облупану з порозбиваними вікнами і страшно обдертим сіро-жовтим цегловим стовбуром. І, мабуть, тоді, коли він гуркнув на дно машини, то і сонце впало за землю у якесь огненне озеро, хлюпнувши на весь захід неба вогнем, що зараз плямами та смугами стікало назад над чорною землею і світило на церкву. У банях були повибивані вікна; і якраз крізь обидві бані вогненна небесна пляма світилася через всю довжину села, серединою тієї чорної велетенської тіні, що теж падала на все село, від кам’яного церковного стовбура. Здавалося Нерадькові, що діра у двох банях наскрізь утворилася раптово од якогось пострілу, саме тепер, коли він лежав непритомний у авті і крізь неї розбризкане світло хлюпнуло з небес на все село, неначе з простреленої голови кров. А те, що фраза Скакунова: "Етой номер не пройдьоть" і те, що він шепнув на вухо, коли висаджував на авто, про втечу,— Нерадька просто придавили своєю суперечністю. І йому здавалося, що і його прострелено так само, як і церкву, і що із нього кров тече, похожа на важке вечірнє світло заходу. І він не має сили щось ясне навіть подумати через утворену непевність, не то що ще щось зробити. І у всім його єстві зашуміла тривожно кров, а в ошелешеній голові серед думок замигтіло слово "провокація".

І він мимохіть оглянувся. У авті були по боках лавки і в задку одна. З правого боку задка сидів чорнявий міліціонер і вдивлявся в сутінки пильно на дорогу і видко прислухався: На колінах у нього лежала рушниця і він її тримав обома руками, а його товариш, присадкуватий міліціонер, тримав теж обома руками рущницю, тільки що вже між ногами сторч, неначе палицю, поклавши голову на руки, і солодко спав. Його сопіння носом так безжурно одбувалося, що чорнявий міліцай позирав на нього вряди-годи з напруженою неприхильністю. Нерадько відчув холод і став шукати коло себе своєї свитки. Вона лежала в його ногах. Він зараз же надів її, і зараз же хотів сісти і собі на лаву і став відповідно рухатися, та чорнявий гостро завважив: "Сидіти не можна ні на лаві, ні так, щоб тулитися спиною до кабінки. Лежіть. І то тільки або на правий бік, або на лівий. Лежати ні ниць, ні горілиць не можна". Нерадько ліг. І, щоб затамувати в душі своє образливе становище, почав

мацати руками навколо себе, чи немає при ньому часом і Кобзаря. Та чорнявий знов з досадою і роздратовано прошепотів:

— "Тільки будете ворушитися, чорт би вас узяв, то я негайно так вас заспокою, що будете заказувати й двадцятому".

В’язень подивився інстинктивно на присадкуватого, а той собі мирно спав. Чорнявий же, вловивши погляд Нерадька, роздратовано штовхнув сонного міліціонера своєю рушницею і звелів: — "Ану вставайте та підіте заляжте у вівсі над дорогою, коло межі, та швидше". Штовхнутий кинувся: "Що, га, залягти там"? І зараз же встав і, взявшись за перенькчата авта, скочив на межу, а потім потяг і свій кріс до себе. Він загуркотів. Це розлютувало чорного і він знову завважив: "Та не гуркотіте ж ніби, щоб нас почули... і не засніте там, бо цілу ніч простоїмо дурнісенько"! А той, уже ідучи межею, говорив собі під ніс, але так, що чули й ті, що були на авті: "Неначе я йду на тік стерегти від курей намолочену пшеницю, де справді можна заснути. І то таке говорить, аби говорити"... А потім чути було, як над шляхом зашелестів овес і видно було, як темна постать присадкуватого упірнула в гущину. А той, що сидів на авті і тільки пильно слідкував за ним, побачивши, що товариш зник, заговорив тоном ображеного обвинувача:

"Ніби не засне? Засне. Така морда, що на шиї тільки й теліпається аби спати Оце недавно він і на варті спав". І, поглянувши знов у ніч на мовчазні вівса і ніби отямившись, знизив голос: "У камері сиділо щось із двадцять штундистів, а йому доручили їх глядіти... І він, так само спершись на кріс, задрімав, а потім похитнувся і рушниця впала додолу. Він же замість того, щоб узяти її в руки, безжурно нагнувся до неї, ніби церковний сторож до ковіньки і ліг під дверима камери спати. А рушниця лежала собі осторонь. Тоді один штунда крізь очко в дверях своїм паском від штанів виудив рушницю і нею розштовхав сонного. Каже не засне... Засне підлої душі ледащо"... І замовк. Нерадькові одлягло од серця. Він почув себе на цім світі, тут вночі під вербою між сонними нещасними селами якусь рівноправність людяносте, з тим, що пішов вартувати над шляхом, і з тими штундами, які не втекли з камери,

а збудили сонного вартового і віддали рушницю, врятувавши його від воєнного суда... Із цим, що оце сидить з ним на авті і нервово реагує на оточення. Відчув і зараз же, підвівши голову із свого лежання, спитався так само просто, як і міліціонер, осуджуючи свого товариша: "Вибачте, товаришу, мене дуже турбує, де мій Кобзар, бо це тільки й розради в мене в турботах"... Але як колись із шкільним інспектором, так само і тут помилився хлопець, що людяність, блиснувши з серця, засяє на авті між його душею і душею тієї людини, яка привикла арештовувати своїх земляків нізащо і возити днями і ночами у балаклейську тюрму, аби потім уже розвозити їх по сибірах, по колимах, по соловках, а інших то й супроводити на той світ… Помилився, бо міліціонер свою людяність стріпнув, неначе якусь ганебну охлялість, і гукнув придавленим, але зловісним голосом:

— Ляж і не писни, і так лежи, як я тобі вже раз сказав!

І на авті настала тиша між двома людьми. Верба стояла з правого боку машини і половиною своїх гіляк схилялася над нею, а кінцями звисала нижче від крис автових перенчат, ніби вона хотіла свої віти з розпуки звісити аж у темряву земну.

Нерадько дивився боком крізь гущавину верби і там у просвітах галуззя блищали живі зорі на темних клаптиках неба. Із степу, з-над просторів повних вівса не чути було жодного звуку. Нічне повітря своєю рухомістю все перейшло в тишу. Бо ті птахи, що цілий день були в ньому, покинули повітря і перелетіли під хатні стріхи, і в ще цілі повіточки, і в гнізда серед рогози над болотами, і посідали на землю під полукіпки, і під покоси ще не зв’язаного жита. Цю тишу Нерадько чув своїм лежанням і чув, що це та тиша, серед якої деспоти поволі слабнуть, здаючи міць своїх нервів потужному сну, а ображені душі ширшають і наливаються розпачливим завзяттям для останньої сутички з гнобителями.

Але Нерадько, знаючи це, був у розпачі, що він не має ґрунту для боротьби, що він в руках совєтського урядовця, до чийого серця немає

стежки нічому людському, навіть тоді, коли цей урядовець і покаже щілину до живого ще чуття. Бо держава і він уважає його каригідною кволістю. Нерадько почув своє нещастя, яко совєтського громадянина, який тільки потрібен на деякий час державі, а не держава йому, і який знає, що ця сама держава поводиться із своїми людьми, неначе свиня з тією їжою, що в неї в кориті. Вибирає з'їсти спочатку те, що смачніше, а решту або зовсім не їстиме, або тільки пожвакає брудним рилом і помочить тягучою слиною, гай покине лежати на дні корита, поки наймит або невільник не викине спаскудженого у гній. Нерадько вже пересвідчився, що совєтська вдасть винищує найперше найрозумніших, а між ними нищить тих, що одверто стають ділом чи словом проти неї. А потім уже добирається і до тих, що ніколи не виявляють себе нічим супроти влади ні за владою. А що до найнижчої верстви населення, то і там відкручування голів ведеться тим самим методом. Причім воно ведеться широко і без жодних обвинувачень, а просто через те, що прийшла черга. І таким чином совєтська власть себе навіки забезпечує від жодних нарікань і повстань. І мого героя знов аж затрясло нервовим морозом. Він давно знав, що ця машина діє скрізь: і серед Гепеви, і серед міліції, і серед партії, бо внизу державної піраміди не мусить хтось бути розумніший за вершок її... За державну купку, яка сидить в Політбюрі. Нерадько знав, що прийде черга і на чорнявого міліцая, який його так немилосердно образив; і на присадкуватого, не за те, що він розумний, а за те, що він дурний. Бо совєтська влада не вірить і дурості дурнів. І якби обом цим сторожам про таке сказав, то вони негайно такого арештували б і віддали б тюремщикам та катам. І Нерадько розпачливо рішив, що коли справді трапиться нагода тікати, хоч і провокаційна, то тікатиме. А там хоч і недовго буде на волі, то зате хоч один день, хоч одну годину, а таки буде на волі!

Зашелестів овес, видно проліз їжачок, а на Цвітковій загув поїзд і стало чути рвучку ходу паровика до станції Ладимировки. А небо вбік Кам'янки було торкнуте яснотою першого подиху літнього досвідку. І ніби все це підсумовуючи, міліціонер звелів:

"Шофере, дайте задній ход до шляху"... Із кабінки почулося шарудіння, а потім кашель і нарешті авто рушило по межі споришем, мокрим від передранкової роси. Машина, вийшовши на шлях, справилася на Балаклею і стала. Міліцай притуливши праву руку до рота, почав напівголосно гукати: — "Кирченко, Кирченко!.. От натура стареча, видно таки заснув. І їдь з такими ловити бандитський елемент. Спить, як зарізана, іродова кров"! Тай взяв рушницю, і притуливши приклад до грудей, а ствол трохи піднявши над автом, вистрелив. Із вівса вилетіла луна, єдиний птах цієї ночі, який мав у крилах таку швидкість, як далекі сполохи блискавки. І обрій галаснув на ввесь степ широкими перлинами такого гуку, неначе лет великої падучої зірки. І саме під цей гук із вівса вискочив і Кирченко. Він тримав у лівій руці рушницю, а правою протирав очі і силкувався щось казати, але в нього виходило із уст щось похоже на "ур..." і на "мир..." і більше нічого. І чорний його товариш не дав тим диким звукам оформитися в якесь слово, проговоривши розгнівано: "Про сон хочете говорити, годі, наслухався вже. Затуліть рота та сідайте там швидше. Шофери, рушайте помалу"... І авто рушило на Балаклею.

* * *

Небо вже добре рожевіло на сході, але сонце ще не сходило. І всі ташлицькі луки сивіли від роси та туману. Над ними недалеко в полі, під самим селом, стояв хутір, на диво ще не зруйнований: криниця в дворі, хатка і повітка, а за хатою широкий горб з трьома полукіпками жита, і тополя між ними над садком і всім подвір’ям. А внизу коло воріт у двір друга тополя торкалася ранішнього леготу то одним боком височини, то другим. І по ній проходив дзенькіт руху то в тій купці листя, то в іншій. Обидві вони рожевіли так само, як і схід.

Але радісний блиск лугових вод вирізняв обидві тополі на тлі поля, неначе невидані своєю величиною і красою дві свічки. Або швидше два дивовижні пломені тих свічок, які були закопані в землю, аж по запалені ґноти.

І ось до цього хутора і приїхав однокінним візком чоловік, і коло воріт спинив коняку. Зліз із юза та відчинивши двір, в’їхав туди. І, покинувши коло повітки віз і коня нерозпряженого, підійшов до хати і постукав у вікно. Із хати зараз же вийшла жінка, років 45, яка впізнавши гостя і не привітавшись з ним, спиталася: "Що це вас так рано принесло"?

— "Оказія. Відчиніть, будь ласка, повітку, та поможіть мені туди занести людину... Я об’їздив цю ніч жнива і той хліб, що ще на стеблі, і найшов он того чоловіка. В його прострелене плече. І ви вже його прийміть, будь ласка, і положіть у сховище, щоб сторонні люди не дізналися, аж поки не вичуняє. А я буду вряди-годи навідуватись Шкода людини. Чи він бандит, чи так якийсь дурень, що підліз під рушничний постріл, а все-таки жаль, треба врятувати"...

Жінка, призвичаєна до всяких несподіванок совєтської дійсності, сказала:

"Бачу, що треба, нічого робити, ходім зі мною і я покажу, куди можна положити. Тільки ж хто його буде доглядати"?

— Тітко Лепестино, доглядайте ви, бо коли одмовитесь, то зразу можна сказати, що цьому парубкові треба співати "Вічну пам’ять". Врятуйте його, це дурно не буде. Тільки так кажу, обходьтеся, щоб ніхто не знав. І їсти носитимете самі, і все робитимете там, що треба. І якщо він не пропаде за ті перші дні, то і йому скажіте, щоб голосно не стогнав. І щоб знав, що він у небезпеці І якщо помре, мене сповістіте, то я вже знатиму, що зробити.

— Ну, добре,— жінка одповіла.— Нехай буде й так, ходім... І то, бідна моя головонька, коли свого лиха є досить, то на тобі ще й чужого,— бідкалася вона, одкриваючи двері повітки тим ключем, який у неї був. прип’ятий до пояса. Увійшли в повітку. З правого боку лежала купа порізаних верб, а з лівого возик на двох колесах, діжки і купа дощок у

кутку, а над ними на горищі повно було сіна і драбина до його приставлена.

Ось вони і внесли раненого чоловіка в повітку, і виперли його на драбині аж у сіно, на горище. Сіно було сухе, торішнє і запахуще. Чоловік стогнав і щось говорив, але так знесилено, що трудно було розібрати. Тітка Лепестина, вмостивши його там у сіні, злізла додолу і драбину поставила в кутку до дощок і обізвалася:

— Ну, добре, їдьте собі з Богом, вночі приїдьте і я скажу, в якому він стані. А чи можна фельдшера покликати?

— Ні, краще вже якби стареньку бабу, що вміє ходити коло хворих. Та глядіть, щоб він з гарячки не впав додолу, тоді якраз врятуємо...

— Про це вже ви не клопочіться,— одповіла тітка Лепестина.— Я знаю, як людей доглядати, хоч свого чоловіка і не врятувала.

— Ну, дякую дуже, дуже... Бувайте здорові...

І гість вийшов із повітки та підійшов до візка і, здивовано подивившись на солому, вигукнув, аж неначе злякано:

"Боже, як багато крові вибігло"... І прогорнувши руками солому, сказав уже тривожно:

"Їй Богу, аж до дна промокла солома"!

І зараз же старанно вибрав замазану кров’ю солому і викинув додолу, звелівши:

"Тітко Лепестино, зараз же візьміть ту солому і вкиньте в піч, нехай згорить, як топитимете вранці". І скрутнями соломи, витерши у візку

дно, застелив візок знов, сів і гукнувши: "Ну то дай Боже вам добра та доброго здоров’я, моя тіточко"! — виїхав з двору. А жінка мовчки очима вирядивши його і вже, коли він був далеко, вимовила:

"Дай Боже добра... Добре добро? Сам підстрелить і сам тепер не хоче турбуватися, запріг дурну. Знає, що нікому не скажу, що і води нагрію, і рану обмию, і старою чистою сорочкою обів’ю. Добре добро, бодай моїм ворогам такого добра. А якби я спробувала одмовитися, то зараз би і двір спалив... І якби у район сказала, то мене першу і посадили б. Бо вже начальство вбиває людей, неначе колись було жидів, або тепер собак, нікого не боїться... Дивуюся тільки, чого він просить, щоб усе було затаєне, і чого він упадає коло людського горя так, неначе в добру давнину"?

І зітхнувши швиденько підібрала криваві скрутні соломи і пішла з ними в повітку. А тим часом за садком сонце з-за верби бризнуло промінням тополі в листя і пронизало її, неначе маленьку хмарку, тихими смугами золотого дощу. І кожний, вглядівши її з лугів, не втримався б і вимовив би: "Слава тобі, Господи, і сьогодні зійшло сонце, хоч і сьогодні катівська влада на Україні".

Глава шоста. Зло проти бунту добра

Через день після того, як привезли поранену людину на хутір, у Попівці почали дзвонити на сходку. І дзвонили з ранку аж до 10-ти годин дня: били залізним шворнем у рейку коло комори; і били снізкою у бляху з чиєїсь покрівлі коло кабиці. І дзвонили коло школи у "постовий" дзвоник, яким звичайно скликали школярів на лекції. Його зняли з церкви разом з усіма дзвонами і тільки він у селі зістався. І бевкання в дзвін і в рейку, і гаркання снізкою у бляху мали характер якогось розпачливого алярму і божевільного бажання зробити всім живим людям у селі дошкульної муки, щоб усяке людське бажання було перелякане і кожна людська байдужість була збуджена до найвищого неспокою, до жаху. І щоб за те, що людей начальство вибило із

звичайної норми душевного стану, їх же і катували безжально, і безугавно.

І коли вже селяни від такої дикої муки стануть непритомні, щоб уперти їх у роботу, яка б не допускала нещасних із своєї невтолимості і всепоглинаючої волячої приреченості чорно трудитися до самого жаданого комуною людського скону. Щоб людина ніколи не могла вгору глянути і розправитися і дихнути широко грудьми, щоб під таку мить не влетіла в голову думка "крамольна". Щоб людина сліпо робила, сліпо їла і чамренною пила. Ці дзвони розносилися по селі з нестримною вимогою безнастанного і всеохоплюючого, просто універсального катування... Щоб життя стало і на полі, і дома єдиною новою і всенародною тюрмою, а ті тюрми, що спеціально були зроблені раніше і тепер добудовані совєтами, аби поволі зливалися з тотальною, безстінною в’язницею; так само, як серед великої води бувають острови з річками та ставками, а потім ці острови одного разу і затопить околишня вода,— і вже ніколи ніхто не довідається, що там були стави і річки, які злилися з океаном і стали одним універсальним ставом, а в данім разі тюрмою.

Попівський колгосп було збудовано на вигоні, над яром, що тягся Бог зна куди. У центрі стояла новенька управа, ще навіть не обмазана. Над дверима в неї надворі висів Сталінів портрет, як символ нового божища, жорстокішого від вавилонських, ассірійських і єгипетських божищ. Над управою стирчала антена-радіо, якою нове божище висмоктувало з населення думки і настрої. А ті з них, яких висмоктати не можна було, добивали ревом комісарських промов з усіх закутків СССРії.

На сходку люди поволі йшли. Неначе та скотина, яку тягнуть налигачем у ярмо або на продаж. Вони приходили і на сонячнім боці ставали, а деякі просто сідали на землю. Чоловіки, жінки і молодь. Було їх і прибувало купами і поодинці. Всі здивовані і збентежені. За натовпами нічого не видно було. Ні возів, ні авт. Із управи чулася дуже голосна розмова, але розібрати не можна було, про що йшла річ. Селяни спочатку зосереджені одним настроєм і думкою: що скажуть ще? Що ще

треба ламати і кого везти арештованого в район? — спочатку стояли і гомоніли стишено, неначе гомін хвиль широкого простору води. А потім почалися розмови то там, то тут, все сміліше і сміліше. І нарешті ініціативу у одному великому стовпищі взяв селянин.

Він був гостроносий, чорноволосий, але сіроокий. Вуса чорні були протягнені над бородою трохи вниз, по-козацьки, а сам він був у свитці, підперезаній білим поясом. На ногах опорки з чобіт виглядали з-під широких полотняних штанів, пофарбованих бузиною. Він, обпершися спиною об стіну управи, сидів навприсідки, тримаючи ковіньку у правій руці, все підсовуючи нею бриль на потилицю, через те, що сидячи чоловікові доводилося дивитися на своїх слухачів і треба було задирати голову і тоді бриль заднім краєм крис обпирався об стіну і налазив на очі. Цей чоловік, якого було звати Лукіян Кошелик, був уважний і до своїх слухачів, і до бриля.

— Були ми хазяїни: були ми не пани, а царі. Схочеш вранці встанеш, схочеш у півдні. І ніхто тобі нічого. Тільки худоби і слухав. Схочеш вийдеш босий, а схочеш узуєш опорки, або постоли, а то й чоботи. Були свитки, були й кожухи... І тепер вони є, тільки ось запитання, де вони?

Було прийдеш у крамницю і кажеш "давай", тай несеш додому, що схочеш..., а тепер крамниць нема... Тільки ми є. І ми собі не можем казати "давай". І ось до нас приїхали і кажуть "давай", як ми колись до крамниць. А що я дам, коли ось моя душа аж пручається з грудей, щоб крикнути: "дай" хоч дьогтю на ці ось опорки"!

— Гей, дядечку Лукіяне, оглядайтеся на колеса, бо ви погубили завіздки! — хтось гукнув із гурту. А він, продовжуючи своє, кинув у гурт:

— Ні, брате, не добачаєш, я іду вже пішки, немає в мене воза, і нема мені чого губити та й оглядатися... А опорки з ніг не згублю, бо я в них і сплю. Вони ще з царського надбання... Царські. Та я ніколи не був

царський і всі ми не були. І через те ми за царя не тільки дихали, але й жили. Він не був наш, бо не знав, чого ми хочемо. Ось у нас церква є...

Слава Богу, тепер довели ми її... А хто її збудував? Цар. А чи таку, як ми хотіли? Ні, не таку. Адже ви пригадуєте: Ларівон Гатибур, наші батьки розказували... Казав:

"Нам церкву треба святого Пантелімона, бо він глядить жнив, глядить, щоб лиха рука не спалила кіп". Так, це наш святий. А цар у нас йому церкви не поставив, а збудував Марії Магдалині, що охороняє дитячі захисти і приблудних дівок. Подумаєш, то справді совєтська свята. А нам треба сторожі, найбільше до жнив, до кіп. Окрім того Пантелімон розганяє громом ще й чортів. Ось тепер би він нам і знадобився"!

І тут з натовпу почувся голос. "Розганяв, розганяв, а тепер нас чорти розганяють, і ніякий святий не оступиться".

"Правильно, не оступиться,— підхопив Кошелик.— Бо ми молимося не тим святим. Бо нами керували не наші царі. Вони не знали, де наш пуп, де наше що. Ми цареві, було, заплатимо чинш і одкупимося на цілий рік і живемо, було, як царі. Ніхто до нас і ми до нікого. Самі свої, а тепер?..

— А тепер, дядушка Лукіяне, як будете довше так говорити, то вас тут ухоплять за пуп тай потягнуть за автомобілем аж у район. І не зчуєтеся, як ви вже навіки совєтський!

— Не лякай, я ще як народився, то в церкві вичитували, що я призначений на поталу совєтові... Бо совет, це значить: "іже не ідет на совет нечистивих". Совет по книгах значить погибель, значить смерть... А що, хіба брешу? Де наші клуні, де наші коні, де ми? Ми вже не свої, ми совєтські, ми на погибелі!.. Останні времена прийшли"!

Це була сміливість надзвичайна, зухвалість несамовита. У натовпі залягла густа та глибока тиша. Кожен знав, що чамренному Кошеликові така мова боком вилізе. І всі, похиливши вниз голови, шарпали за вуса, чи діставали тютюн закурити з тієї кишені, якої і не було ніколи. А що найгірше — всі після Лукіянових слів відчули себе сиротами. Та не тими, що колись хилилися в людей попід тинню, яким люди не давали загинути, і які все ж таки скрізь себе почували незалежно. Ні, люди себе відчули волами-сиротами, кіньми-сиротами, за якими наглядають бригадири і виганяють всіх одноразово на роботу, і одноразово всіх гонять з роботи у рідні хати, що стояли цілий день пустками, і які тепер зустрічали своїх мешканців невпорядковано, по-жебрацьки, скупо та голо. Людей із стану мовчанки та мовчазного сорому, бо й це почуття їм хилило голови, вивела тітка Лепестина.

Вона, аби бачити Кошелика, вилізла на купу жовтої глини, що лишилася від будування колгоспної управи, і до його закричала так, що аж натовп заворушився і підбадьорився:

— То де ж ти бісової душі, Лукіяне, був тоді, коли нас заганяли в колгосп, а нашу скотину одбирали з возами та з усім нашим реманентом? Та ми ж би тебе вибрали за царя, аби тільки врятував нас від такої наруги та досади, яку ми не переживемо, мабуть, і на тім світі? Та ти б у нас був би паном над панами, а ми всі б не знали і не чули отого чортячого клепання в рейки... А тепер к чому воно ота твоя мова? Дарма тільки допікаєш та вибиваєш очі тим, від чого вони і так вилазять? Бо все ж наше добро перемішалося: он на своїм возі я бачила вже Вузликові колеса, полудрабки ж Тихонові Кудкудакалові, а мій дишель стримить у Кирпеній теліжці.

А стовпи з наших клунь, та льохів, та хлівів хто знайде, хто впізнає? Тільки одну скотину й можна потягти, бо можна впізнати. А ти допікаєш, неначе сам не в колгоспі. Та зараз, мабуть, немає ні однієї людини, щоб не зазнала цього проклятої душі добра. А ти допікаєш, неначе ми самі себе не печемо від світання до смеркання?

Але їй у відповідь вийшли із натовпу чотири комсомольці з рушницями і, підійшовши до Лукіяна Кошелика, один сказав: "Дядюшка Лукіяне, ходім з нами в управу"... А Лукіян, що був увесь час прикутий увагою до тітки Лепестини, підсунувши бриль на потилицю, мовчки підвівся і почав з ними йти, кажучи: "Кличете? Піду... Нема чого мені тут бути, коли дома тільки батіжок та жінка"... Та інший комсомолець, його штовхнувши ззаду рушницею, крикнув: "Не смерди із своєї дурної пащеки, та йди швидше"!

У людей притаїлося дихання і від моторошної тиші в їх аж піт виступив на чола. Тільки одна Лепестина здивована, що Лукіяна тягнуть комсомольці, закричала до них:

"Скажіте, куди ви його тягнете, та він же пасталакав із чамренної своєї голови! Ви його спитайте, що він говорив, то він і не скаже... Він у нас завжди такий. Як що зморозить, то ти йому тільки дивися межиочі. Покиньте його та нехай він отямиться"! Але один з комсомольців, обернувшись до неї, гукнув: "Ще тільки ти, буржуазна шкапо, будеш довше язиком слинити, то і тебе туди потягнемо, куди і його"...

— Та хай ви виказитеся, як ви і мене будете тягти! — верескнула вона.— Подивися, бісової душі вилупок, відкіля ти такий розумний взявся"! І на купі глини перед цілою сходкою, повернулася юна до комсомольців задки, задубила своє манаття на спину, тай нагнулася чолом аж до колін... Жінки, чоловіки, молодь так і полягали від реготу, а деякі стали кричати:

"Тю на неї, причинувата, відьма, дьогтем вимазати, шолудива, виженіть її"! А юна: "Не дуже виганяйте, я й сама піду з вашого захеканого та дурного збіговиська. Тьху на вас і на ваш комсомол"! І пішла швиденько з купи глини, а потім і з сходу, не оглядаючися, ніби на закляте місце. Деякі жінки та чоловіки теж рушили йти додому, але у цей майже катастрофальний час для сходки з’явилися раптово на ґанку управи всі партійні сили району і села Попівки. Натовп сіряків, брилів, сорочок і подертих хусток знов занімів. І голова колгоспу Єшка Хахлов

виступив наперед і став з районовим комісаром, який був у формі Гепеви ще й з револьвером при боці. Хахлов говорив: "Товариші колгоспники, трапився мерзенний злочин супроти совєтської влади. Якісь бандити позавчора вдосвіта у Шохиновім яру поклали на греблі дві борінки вверх зубками. І машина райміліції ввігналася в них і з пробитими шинами перекинулася. І це дало можливість польському шпійонові і буржуазному агентові втекти, покищо невідомо куди...

І той бандит і буржуазний аґент і польський шпіон у нашому ж колгоспі й жив у Євгена Шияна. Ваш колгоспник, Євген Шиян, давав притулок ворогові совєтської влади... Ворогові вашому, ворогові вашого добробуту, що товариш Сталін виборов для вас. І через те Євген Шиян буде покараний законом... І ми покараємо... Зараз ми підемо з бригадирами та міліцією до нього і поставимо йому "План до двору".

Після цих слів Єшка Хахлов став крок назад. Спереді залишився сам райкомісар і дивився, яке враження справив виступ голови колгоспу. Сходка мовчала, хоч би хто заворушився, хоч би хто зітхнув, хоч би знизу з річки крикнула якась качка, щоб стало легше людові від громової звістки. Всі вже добре знали, що то значить "План до двору". Це вигнати з власного дворища хазяїнів в одних сорочках на поневіряння між сусідами, а їх двір зламати і звезти на купи, що лежать і коло конюшень, і коло кабиць. А все те, що в хаті, забрати у власність районовому господарському відділові. Це був удар по хазяїнові, який мало чим різнився від наглої його смерти. Але протестувати ніхто не смів і не мав права. А якби хтось щось таке і зважився зробити, то і на його голову упало б оте останнє нещастя, яке мало чим відрізняється від людської смерти і яке зветься "План до двору".

І комісар районовий, помітивши справлене враження на людей, враження жаху і пригноблення, таке, як йому було й потрібне, кашлянув і додав від себе:

— "Товариші! Після того, що сказав голова колгоспу, я скажу тільки одне. Ідіть додому, пообідайте, і зараз же до жнив. Вас всіх сюди

скликали, щоб ви узнали, що влада робить із ворогами трудящих. І щоб між вами ті, що ще сичать на неї, жахались і сонні, бо совєтська власть не дивиться нікому в зуби так, мов колись було цигани на базарі коням. А кожного бере за хряпи без лишньої мороки, не заглядаючи в рот, коли дізнається, що гади заворушилися! Я кончив".

І після тягучої перерви він знов обізвався: "Чого ж ви стоїте, негайно розходьтеся, поки ще міліція не вживає ніяких заходів"!

І селяни, зрозумівши, що вони ще ніби й винні за те, що прийшли на сходку, що ніби за їх жито та їх бито, подивилися останнім поглядом на комісара, неначе проходяща людина дивиться на того собаку, яка її вкусила несподівано і знов лягла на вигіднім місці для плигання та кусання знов так само несподівано. Подивилися і почали розходитись. Частина пройшла повз школу і церкву на Будяківку, а остання частина, найбільша, зійшла на шлях і тут розділившись на два гурти, розійшлася на Драчківку і на Озвозівку. Нарешті комісар і всі місцеві сили зійшли з ґанку і рушили вигоном до Шияна. Спереді йшов комісар, а за ним бригадири і Скакун. Він вийшов аж при кінці всього із управи, міліція йшла ззаду. Враження було таке, неначе бригадири ідуть під арештом. Скрізь на тих місцях, якими пройшли люди, стояли у повітрі нерухомі клубки пилу. І сонце на небі уже було в такому стані, немов збиралося не гріти, а пекти.

Глава сьома. Сліпа доля веде тільки сліпе серце

Південне сонце, неначе крізь вінець велетенського колоска, з розпеченими остюками, зупинило попівські поля, село і облупану церкву разом з кладовищем, які були все-таки не такі чутливі, як людське око. Тітка Лепестина зайшла із сходки чогось просто до одного селянина і в його хаті з півгодини побувши пішла стежкою через кладовище на Будяківський куток.

Ідучи вона не розглядалася на боки, а тільки інколи свою задуму перериваючи зиркала вперед. І враз побачила під молоденькою тополею зігнуту навсидячки жіночу постать, сперту на довгу білу ковіньку. Підійшла до неї і здивовано промовила:

— "Боже мій, а я до вас, а ви тут. Що це вас заставило такої пори себе трудити"?

— Та то сусіди кажуть тай кажуть, що людей зганяють на останню сходку і коли люди зійдуться, то комуна обступить і геть виб’є із гармат... Виб’є, а кацапні з Московщини наведе на нещасну остачу нашого добра. Та й буде по всьому,— стала говорити сива, аж біла бабуся, впізнавши Лепестину і знов звісивши білу голову на груди:

— І як уже мене Мархва не збивала, як не перебаранчала, а я все-таки пішла, думаю: що громаді, те й бабі. Та заболіли ноги і я кажу Мархві: "Іди сама, дочко, видно мені судилося вмерти на кладовищі, а не разом з людьми на сходці". І оце я сиджу і жду, що ж воно буде? Невже таки справді будуть людей вибивати?

— Господь з вами, та вже сходка розійшлася,— заперечила тітка Лепестина.— То скликали людей, щоб ішли Шияна грабувати.

— Хто, щоб люди грабували? — злякалася бабуся.

— Та ні, щоб грабували наші бригадири, а люди тільки щоб про це дізналися та йшли додому.

— Лепестино, я аж ні крихотки не розберу, що й до чого оце все мені ти говориш.— Тепер аж заворушилася сива жінка і глянула старечими очима допитливо.— Може, щоб люди були за свідків?

— Та нехай вони вам виказяться! Вам розкаже Мархва про все краще за мене, бо я не дослухала сходки. Я їм спідницю задубила... плюнула на їх, та нехай вони тямляться. Хіба то люди, якась твар недорізана...

Господи, якби я раділа, якби вони мене вимазали дьогтем аж до пупа. Моя душа врадувалася б хоч па мить, подумавши, що і люди ті самі, що колись були, і статки, і Бог ще нас не покинув. А то...— крізь плач закінчила тітка Лепестина, втерши очі правою рукою, а потім і рукавом лівої руки.

Баба знов на неї подивилася і, усміхнувшися, сказала:

— Ти таки своєї, таки не каєшся, гляди, щоб і тобі так не вийшло, як тій покійній Хіврі Кундосівні. Давно це було, викликали її на сходку, бо її годованка Калина Шерепа виходила заміж І сказали Хіврі на сходці, що в неї одбирають сирітська і віддають Шерепі. А вона, бісової чуми дочка, взяла тай задубилася перед цілим сходом тай гукнула: "Коли так, то ось вам моя дяка"! І її зараз же на місці обаранили і не дали й писнути, і геть вимазали дьогтем від п’ят аж до пупа та й почепили аж там, коло греблі в лотоках, зануривши в воду по саміські пахви...

Почепили, нехай мовляв мокне у воді, поки риба та раки не обгризуть на тілі дьогтю. Але хвалити Бога, не довелося довго мокнути. Їхав наш батюшка Лівицький маслособорувати Трохима Сколотяну, тай звелів кучерові і дякові витягти молодицю. І що то тоді того поговору було в селі? Минулося. А чого ж це тобі знадобилося аж до мене? Де твоя хата, а де моя!

Та тітка Лепестина останніх слів не чула, уже захоплена увагою до жіночої постаті, що кладовищем наближалася швидко теж до них. І нарешті, не витримавши свойого становища спостерігача, гукнула, хоч та була і на достатній відстані:

— Іди, іди швидше, дівко та почуєш новин ще кращих, як на сходці... Іди лишень сюди, та сідай коло баби та почуєш про свого отого "Куди стрело, туди й брило", Скакуна!..

— Тітко, чи в вас є совість, що ви мені ним очі довбаєте неначе якій потіпасі? — відгукнулася ображено Мархва, аж тепер зупинившись коло цих двох жінок.

Тай хороша ж була ця дівка! На ній пояс новий і зелений облягав стан, притримуючи спідницю з сивої тонкої вовни. Сорочка дуже пишно біліла на сонці, вбираючи людські очі дивезною мережкою на руках, нарівні з повними невеличкими дівочими грудьми. Голову облягала так само зелена стрічка і спадала на спину разом з грубою русою косою. Причепурилася, ідучи на сходку! І, мабуть, наділа спідницю ще материну, бо купити такої матерії за Мархвиного дівування вже не можна було. І на людях такого одягу не побачите! Може хто й мав, тільки що з переляку не надівав і на великі свята чи совєтські, чи християнські.

А те, що дівка була прибрана так незвично для колгоспної дійсності, було не то, що сміливо, а просто нерозумно і вона це усвідомлювала. В прекрасне довгобразе лице і смутні очі, і спосіб себе тримати дуже підкреслював її збудженість, справлену на те, аби все-таки була якась рівновага вражень від неї і від оточення.

— Чого ж я тобі довбаю очі? — розсердилась тітка Лепестина.— Що, хіба про це тільки я говорю, а люди мовчать? Все село гуде, що твоє діло дівоче, а його чоловіче. Крутитимешся та ховатимешся ще трохи, а потім він тебе таки десь насяде, неначе півень втомлену курку, тай буде увесь хвесь. Немає тобі чого на мене приндитись, коли я хочу сказати, що то за штука оцей жених!

— Тітко Лепестино, не діждете, щоб я з вами лаялася. На сходці балаклейський комісар казав, що кожному поставить "план до двору",

коли передержуватиме в себе контрреволюцію. І я не хочу, щоб бабі Прісці теж поставили "план до двору", я їх покину,— якось по-дитячому закінчила свою звагу Марфа, що дуже відчула і тітка Лепестина, бо так і вчепилася:

— Тю на тебе! Кобила по ділу, а лоша без діла... Та Шиян же підночовував у себе отого матусівського. А ти кого, що й ти кажеш, що й тобі поставлять "план до двору"?

— А я йому помагала в’язати, отому матусівському... І за це мені, мабуть, теж поставлять "план до двору".

Цілком і зніяковіло здалася дівчина разом із своїми запевненнями тітці Лепестині, що вже Марфу допікала десь аж до живого:

— Боже мій, Боже мій, ти справді звихнулася з правдивої стежки! Та хто знає і хто відає, що ти йому помагала?.. Сиди там, де й сидиш, бо ж куди тобі йти із тією своєю опришкуватістю? Не будеш же ти тинятися по полях, а шукатимеш людської оселі і комусь таки вчепиш куркулячий гріх. А бабі однаково: вона однією ногою вже в Бога, а своїм серцем найближче до тебе. Не кидай баби.

— Тітко, я собі смерті не здолаю заподіяти, і через те сьогодні збираю свої бебехи та й іду до Скакуна. Нехай баба Пріська живуть у супокої і моя душа буде супокійна. Піду, вже нічим не вмовите...

Підчас цієї розмови баба Пріська, повернути голову до жінок, дуже пильно слухала, не втручаючися до суперечок, мабуть, через те, що тітку Лепестину взагалі тяжко було зупинити, а вона зараз саме найбільшими доказами спантеличувала Марфу:

— Іди, що я тебе спиняю, чи що? Іди, але чи довго з ним будеш розкошувати в нашому добрі? Чи довго ти будеш обминати його

цілування та милування нашими слізьми, від яких всі криниці в селі водою поповніли?

Ти спитай мене лиш, чого я до баби прийшла, то не те заговориш... Чи ти знаєш, що твій любезний тієї ночі привіз побитого та постреляного парубка?.. Привіз до мене і наказав нікому не говорити і не сповіщати фельдшера, а привести бабу. І я свою стару сорочку випрала, і одірвавши рукав зробила обвиванні та й умоцювала йому прострелене плече. І оце опинилася в баби.

— А який він із себе? Чи не чорнявий, такий невеличкий? — спитала швиденько Мархва, на диво ніби аж зрадівши.

— Еге ж, чорнявий, чорнявий, ще й невеличкий. Чи не знайомий твій ще й другий бахурець?

— Я спитала вас по-людськи,— сказала Мархва, трохи схаменувшись:

— І ви іначе не спитали б, а ви он що..— Після всього цього я сьогодні ж таки піду до нього і скажу; "Бери мене, я твоя жінка"! — аж вигукнула завзято і впевнено, і радісно дівчина, дивлячись такими очима на обох жінок, неначе хотіла гукнути: що, не сподівалися? То нате ж, слухайте моє дороге та приголублене серцем. І ніби аж торкала захоплено у своїй істоті якимсь крайком власного погляду велику людську тайну.

— Потрівай Мархво,— вмішалася баба Пріська,— не можна ж так, "ґвалт, сама в хаті не дам ради кошеняті"! Треба добре роздивитися що і як. Он Лепестина каже, що сходку зігнали на те, аби громада бачила, як будуть грабувати Шияна... Ото ж,— Лепестина притаю гула не давши бабі продовжити мови:

— Хтось ойкнув, а їй і заболіло. Я пішла раніше із сходки і зайшла до Лаврика Чичітки, якраз віл ішов теж із сходки і ми зустрілися з ним коло сіней, і в хаті він мені каже:

"Годі, шабаш, Шиян має "план до двору", передержував у хаті контрреволюцію. Казав писар наш колгоспівський, Бунтуш. Ти простісінько не чула. Ти дивилася на Скакуна, уже здурівши, як мартова кішка, і він з тобою може тулі й мулі, і пшенички, і сеє, і теє, а людям все це боком вилазить". І зашарілася Мархва від сорому, і завагалася від несподіванки так само, як буває п’яний іде, іде і враз побачить у себе навпоперек стежки колоду, і піднімає ногу переступити, і хитається. Ось, ось упаде назад. Видно Мархва, справді, на сходці не на все звернула увагу і трохи сама собі забила баки. І тут якраз почулися недалеко чоловічі голоси. І обидві жінки і Мархва, і Лепестина подивилися туди і побачили, що від колгоспної комори ідуть усі "совєтчики". Ззаді всіх Скакун і високий бригадир Клунок, який був похожий на спасівчаний соняшник, обчухраний від листу аж по головку. Чулися слова:

— Ну, цей план до двору нам так не минеться. Як би хоч його дома не було. А то когось так почастує, що довго буде кородитися. Шиян — людина несамовита...

— Ну, що ж і ми дещо маємо про запас,— почувся Скакунів голос.— Коли почнеться частування, то наша чарка буде не останньою.— І витягши з халяви Мархвин колодач і, махнувши ним перед собою, затримав з ним руку в такім вигляді, який часто трапляється на дешевих картинках у тих героїв, що завжди спереду вояків ідуть із напоготовленою шаблею у бій. А Лепестина підгекнула:

— Бачиш Мархво?

— Що ж то в його в руці? — страшно захитаним голосом пробелькотіла дівчина.

— Ніби то ти вже й не бачиш? — уїдливо озвалася Лепестина:

— Та тож Скакун іде з ножакою до Шияна нарізувати землю і з того самого лану, з якого вже твоїм родителям нарізав.

І похитнулася Мархва неначе від раптового вихру той колосок на стерні, що випадково зберігся не зачеплений жаткою. А далі, ні на кого не глянувши, плигнула через гріб, скочила на стежку тай подалася підбігцем доганяти оту шайку, яка була правдивим зразком совєтської власті. Її груди пругко здригали від швидкого руху, зворушуючи сорочку і коло плечей рукава, і надавали їй тієї несказанно милої дівочої принади, яку мають і молоді жінки восени, після того, як звезуть з поля всі копи. Вона підбігла до Скакуна і страшно схвильовано і перериваючи дух прошепотіла:

"Полікарпе, це ж мій ніж". А він, побачивши Мархву і трохи змінившись на виду, на мить зупинився і проказав:

— Я тобі його віддам.

— Ні, ви мені віддайте зараз, він мені в цю мить потрібний...

— Була дурна, і лишилась дурною... Боїшся, щоб когось не зарізав?..

— Дядечку, віддайте мені цей ніж, він мені в цю ж мить потрібний,— говорила Мархва ніби завчені слова. І притуливши обидві руки до грудей, знов говорила: "Дайте мені мій ніж, мені він в цю мить потрібний... Дядечку, дайте ніж"... Ці жалібні благання збентеженої дорослої людської істоти нагадували того хлопчика в полі, який побачивши, як їде чужа хура з базару, вчепиться за возом і благає:

"Дайте гостинця, чуєте? Дайте гостинця". Жаль було і сумно дивитися на бідну дівчину. І Скакун не витримав, взяв тай кинув ніж у траву.

— На, візьми його... Казав тобі, що будеш плакати і тепер кажу. Будеш плакати та не буде до життя вороття. Прощай...

І догнавши Клунка став з ним іти понуро і мовчки. А Мархва швидко підійшовши, і наткнувшись на ніж, глянула на його і з мить повагавшись, не нагнулася і не взяла його... А переступила його і пішла помалу назад до баби Пріськи та до Лепестини.

— Це, мабуть, він той ніж узяв ще тоді, як вам хату спалив? — зустріла Мархву Лепестина.

— Тоді...

— Боже мій, Боже мій! Яка ж ти невторопна, сирото ти нещасна! Та нехай би він завирився з тим ножем, аби тобі тільки дихати дав. Однаково Шияна не врятуєш, якщо Скакун намислив його із світу зігнати... Ходімо швидше відсіля, бо та бісової душі "комісія" без стрілянини не обійдеться... І я піду, бабо, до вас, може таки чимсь допоможете в моєму горі.

І Лепестина взяла бабу Пріську за руку, помогла їй встати і справитися на стежку.

Баба йшла вперед, злягаючи на свою білу ковіньку, а молодші ішли за нею. І коли тітка Лепестина оглянулася назад, то "совєтчиків" із-за кущів уже не видно було. Тільки аж за великим шляхом, що перетинав Попівку впоперек, чулося собаче виття у тім напряму, де малася бути колгоспна управа. Витгя переходило у жалібний гавкіт, то знов ставало на тій мірі, на якій почалося. Підчас такого собачого горя люди перекидаються між собою хоч дуже значущими словами, а хоч мовчать. Мовчали і жінки.

Глава восьма. Події, від яких тріснуло б і небо, якби воно мало серце

Коли комісія з міліції та бригадирів доходила до двору Шиянового, видно було, як від криниці блищала напечена сонцем бляха дашка, що покривав корбу і мотузку для відер. А на хаті, над сінешними дверима у великому бляшаному деці сушилися проти сонця ягоди. З хатніх вікон виглядала Софія і Ніна на двір. А посеред двору стояв без шапки у білій сорочці і в білих полотняних штанях сам господар, Євген Шиян. Вишня йому затуляла гілякою тулуб. Видно було тільки голову і ноги. Одначе вигляд робив враження людини великої на зріст, і рішеної на останні вчинки, які тільки можуть прийти селянинові в голову під час розпачливої ситуації в житті. Коли гурт "совєтчиків" став наближатися до перелазу, Шиян і собі рішучо стриманим кроком підійшов першим до перелазу і став чекати. Пройшло кілька хвилин і комісар, який перший ішов перед всіма, узявся рукою за тин і хотів перелазити в двір. Але Шиян непроханого гостя, який навіть не привітався з господарем, злегка зупинив, приклавши широку свою долоню йому до грудей. Комісар спочатку зніяковів, а потім спитав, почуваючи, що всі вже бригадири за плечима:

— А це ще що має значити?

— Підождіте, не йдіть у двір,— відповів Євген.— Я хочу вам щось сказати.

— Ну, говори. Тільки не затримуй нас. Я приїхав із Балаклеї.

— Товаришу комісаре,— почав Шиян.— Це якась помилка, що ви присудили мені "план до двору". Та ви ж знаєте: я людина бідна, мій батько лишив мені усього півтора гектара землі. А такі ж люди, як я, у совєтської власті мусять бути на першому місці...

Та комісар йому перебив:

— Я думав, що ти щось нове до справи додаси, а ти, бачу, верзеш те, що тільки в твоїй голові потовпиться і що нікому не потрібне. Зараз же

звільняй з родиною цей двір. Він уже не твій, а громадський... Ти передержував у своїй хаті контрреволюціонера, який втік з машини поза прошлої ночі... Забирай сім’ю і геть із двору...

І хотів знов перелазити через перелаз, узявшися з правого боку за стовпець тину. Та Шиян знов так само приклавши свою дужу долоню йому до грудей, сказав з несамовитою впертістю:

— Почекайте, не йдіть у двір. Вийшла помилка. Я людина бідна, а ви кривдите замість того, щоб захистити від напасника.

— Що ти мені верзеш і чиниш перешкоди до входу в двір. Районова тройка присудила тобі "план до двору" і ніяких балачок не мусить бути. Тройка помилитися не може... Передержував контрреволюціонера і шпійона, тепер маєш "план до двору".. Ну, пускай, бо ввійдемо силою.

Всі совєтські комісари в таких випадках, коли почували в себе силу, якою можна вплинути на людей жахом, не поспішали виконувати справу негайно, для того, щоб довше вона тяглася і щоб більше людей її бачило і більше щоб було перелякано.

Але через те, що, крім бригадирів, не було кому дивитися на видовище, то можна було з певністю сказати, що комісарові справляло втіху повільне виконання "плану до двору", як і тому мисливцеві, що прийшов брати звіра із сітки, яка є міцною і не потребує поспіху.

— Почекайте,— говорив Шиян словами страшного болю.— Та я ж тоді і дома не був... Всі знають, що я їздив тоді по лати для колгоспівської конюшні, то як я можу відповідати за те, що дома робилося. Схаменіться, та в мене ж..

Але комісар уже з такою роздратованістю заговорив, що видно було, що людське слово не його може ублагати:

— Гей ти, Євген Шиян, ми тебе давно знаємо. Знаємо те, що якби й тоді ти дома був, то не вирядив би з хати бандита і польського шпіона. І через те тобі присудили і "план до двору"... І тебе вже немає. Ти не громадянин, ти ніщо. Сказано тобі: кидай двір і кидай. Як не покинеш і я тебе не заставлю, то я контрреволюціонер і я враг совєтської власті.

Але я не враг, а ти враг, і через те я тобі, бандитська твоя морда, даю ще пів години. За цей час ти із своєю жінкою та дівчинкою мусиш покинути двір. Розумієш? І в двір я не ввійду ще цілих пів години, тобі в ньому бути ще тільки півгодини..— І комісар підняв праву руку, на якій коло самої долоні блиснув годинник на ремінці, а потім одвернув голову від двору до другого боку вулиці, почав правим носком чобота нервово ворушити. Шиян же якось невторопно подивився на комісара, і те, що він ще хотів говорити, завмерло на устах, і він з німою тугою, із тією думкою, що тільки живе в крові селян, а не в ясній свідомості, перевів очі на бригадирів і на міліцію. Ті стояли розпарені від сонця, мовчазні, не дивлячись ні на Шияна, ні один другому ввічі. Почувалася така сама незрушеність і байдужість, як і в вишень, що теж стояли розпарені від південного сонця.

Шиян часто почував безпомічність рослин і дерев у ріднім дворі. Відчував він її і тепер у мовчазних постатях бригадирів та міліції, які йому нагадували не зелені рослини, а суховерхе будяччя, хоч між ними і блискали знайомі обличчя, які колись мали знак думки і звучали знайомими словами. І Євген звернув до них свою стражденну тугу, яка була похожа і на надію.

— Брати, товариші і батьки.— І підійшов до них ближче і зігнувся нижче і розпачливіше зазвучала мова: — Що я кому лихого в селі зробив? Ніхто не скаже. Пригадуєш ти, Клунку, як я витяг колись твоє теля з глибокої річки. Воно вже мало втопитися, бо річка бистра і корова бігла понад берегом і ревла, а я витяг. Воно трошки постояло, вода збігла і, мукнувши, почало ссати корову... А ти, Копитьку, хіба не пригадуєш, як величезна хмара йшла дощем на твої нескладені снопи в

полі і я поміг тобі за години скласти їх в копи... А ви, товариші мої, брати і батьки!

Але на цім місці Шиянової мови комісар перестав хитати носком чобота і обернувшись знов до нього процідив:

— Куркуль, агент світової буржуазії, я тобі не давав півгодини на агітацію проти совєтської власті і через те зараз іди та забирай своїх із хати. Тільки жінку та дітей. Все майно не твоє, а державне!

І Шиян мовчки всіх обвів розпачливо допитливим поглядом, і, побачивши там німотну незрушимість, яка буває у людей перед обдуманим злочинством і яку він відчувши зітхнув важко-важко і швидким кроком пішов до сіней. Надвірні двері в хату було зачинено і клямкою накинуто, і паличкою пристромлено. А тепер він одімкнувши і одчинивши двері гукнув: "Софіє і Ніно, ідіть сюди". Вмить мати і дівчина стали на порозі. І батько рішуче взяв за руку жінку і дочку, підвів до тину, де ще стояла комісія людської біди, і поставити перед самим кураєм, що ріс попідтинню, звелів: "Дочко моя маленька, Ніно, і ти, Софіє, ставайте навколішки разом зі мною перед цими людьми і благаймо, аби нас не виганяли... Ми ж люди. Вони схаменуться і пожаліють нас"! І впав навколішки, випустивши руки жінчині і доччині. За ним стала навколішки Софія, а потім Ніна. Шиян дивився в землю жалісно, зігнувшись, неначе він хотів ударити поклін, але заболіло в спині і вже не може ні нижче гнутися, ні розгинатися. А Софія, ставши навколішки і притиснувши руки до грудей, мовчки плакала, дивлючись на бригадирів. Здавалося, і мати, і батько підсвідомо давали волю говорити дитині. І та справді говорила, склавши ручки на грудях, так само, як тоді, коли ще вчилася перед сном проказувати "Отче наш": "Людочки, людочки, не виганяйте нас, бо де ж мати будуть їсти варити, та й куди ж батько дінуться з нами без хати?.. І куди я буду приходити із школи? Людочки, не виганяйте нас".

Коли почувся цей дитячий голосок посеред двору, серед загальної тиші, то і дашок над криницею, і корба ласкавіше засіяли щедротним

сонцем. І ягоди на хаті в деці і на тих вишнях, де вони ще задержалися, певніше блиснули теплим соком до курей в садку, що спокійно і статечно ходили по траві і збирали всяку кузьку. Та й Копитько враз сунув Клункові бриль на очі, сказавши: "Так ліпше, мабуть, як не дивитися". Та комісар, що вже був у дворі, а тепер раптово зорієнтувався у тім настрої, який почав опановувати його шайку, перескочив назад тин і, кількома кроками опинившись позаду свого гурту, блиснув з піхви револьвером угору і тріснув зловісно з його пострілом. Шиян схопився, підскочив до дитини, вхопив її на руки і мерщій з нею бігом вскочив у сіни. За ним туди прожогом влетіла і Софія. І за якусь мить Шиян вийшов із сіней з сокирою в руці. Зачинив за собою двері, накинув клямку і пристромив кілочком. І потім поволі пішов назустріч присадкуватому міліціонерові, який по цей бік тину з рушницею напоготові ішов Шиянові назустріч. А за ним ішли Клунок, Бунтош, Копитько і Скакун. По той бік тину залишився тільки комісар і чорнявий міліціонер. Євген крикнув: "Назад, геть із двору". І як прискочив до переднього, та як учистив сокирою по рушниці, так юна і одхитпулася в його руках, аж його самого повернуло напівоберта до Шияна.

І Шиян, скориставшися з цього на млі ока, бахнув обухом у випнутий бік напасника і той охнув і впав під причілок, зачепившись за призьбу лівою ногою. А рушниця брязнула на стежку між сіньми і перелазом. І поки звалений потягався неначе перед сном, хазяїн двору в одну мить і одним скоком і похватом згріб гвинтівку в руки і ревнув на ввесь простір садиби: "Назад, собачі душі з двору"! Бригадири так і порснули до тину та до перелазу ще швидше, як це роблять перелякані горобці. Але цієї ж хвилини знов тріснув револьверний постріл теж із рук комісара, який стоячи за тином, слідкував за Шияном. Перед комісаром вився жовтий димок. А Євген дивовижно і безвладно спустив проз бік ліву руку. І зараз же з рукава в його стала струмочити кров на верхню частину долоні і швидко капати додолу. А Скакун, опинившись коло тинка і вгледівши страшний випадок із односельцем, згадав Гайдамацький яр і те, що Мархві тоді казав, що на зустріч своїй долі треба йти із залізним шворнем або сокирою. Йому від цього аж руки затряслися. Але він все-

таки крикнув: "Хлопці, не вбивати, візьмемо живого". І комісар, ніби підтримуючи Скакуна, теж гукнув: "Без мого наказу жодній душі не входити в двір". Невідомо, чи чув Шиян ці вигуки, але він, постоявши якийсь час і збагнувши те, що з ним сталося, підійшов до того міліціонера, якого він звалив обухом, і тут, випустивши з правої руки Гвинтівку, повільно нагнувся і взяв сокиру знов. Так само повільно вернувся до криниці, несучи ліву руку такою безвладною, як носять безрукі люди порожній рукав. І коло криниці Шиян обпершися задом об цямрина і тримаючи у правій руці за держак сокиру, став дивитися на жорстоких та нерухомих людей, що стоячи за тином двору, обмірковували його поталу. У раненого господаря на чолі з’явилися краплі поту. Видно було, що він знесилився і що надходить остання хвилина його життя, бо під неосяжним вічним небом він почув найстрашніший холод людської самоти. І та свідомість, що він гине від несправедливої та лютої сили, обороняючи найвищу і останню правду свого існування, стала його пекти, що він покинутий всіма і такий манюсінький перед цією силою, що навіть Бог не може помітити, аби оборонити його.

А тим часом Скакун, Копитько і Бунтуш аж у другім городі, перескочивши тин, бігли зігнувшись поміж соняшниками, аби вхопити раненого Євгена з-за спини. Попереду підкрадався Скакун. І коли він вже був кроків з десять від криниці, Шиян ніби прокинувся і блиснувши гнівними очима, махнув сокирою. І разом з цим знов ляснув противний, як сморід трупа, постріл. Піднята сокира потягла Шияна навзнак, а сама, гуркнувши об цямриння, бовкнула в криницю на дно. І сталася подія непередбачена і несподівана. Скакун переконавшися, що Шиян непорушний, неначе зрізана деревина, в одну мить повернувся від нього до комісара, і змінивши ходу на біг, гукнув: "Ах ти ж, проклятої душі кате, добивати напівживих людей, і коли в мене одібрали ніж, щоб я тебе не зарізав, то на ж тобі хоч у морду"!.. І з усієї руки зацідив йому справді в обличчя так, що комісар поточився, а потім пішов шкопирта і аж за рогом хати вхопився за тин. І помацавши себе за голову, а не за ударену щоку, вхопив револьвер здолу, якого, він був випустив з рук, і кинувся до Скакуна, бо того вже тримали: Клунок за праву руку, а

Копитко за ліву. А ззаду за комір обома руками тяг Бунтуш.— Ти, скурвої душі гидра контрреволюції,— крикнув комісар.— Бити в морду совєтську власть, паскудити смердючим куркулячим кулаком морду Леніна і Сталіна?..— І садикнув дулом револьвера Скакуна в шию, який рвонувшись уперед потяг за собою тих, що держали його. І сякнув самим носом без допомоги руки. Соплі розскочилися на комісарові?! ударенй щоці і озброєний чекіст відскочив трохи назад і не втираючи засяканої пики і справивши револьвер у груди Скакунові верескнув:

"Годі! Не будеш вже, підземна гадино, жалити ззаді комуну, матір всесвітнього пролетаріату"!..— і стрельнув. Скакун хитнувши на правий бік головою і трохи приплющивши очі, застогнав: "Номер, номер, не... не..." — і зігнувши коліна почав осідати в руках Клунка та Копитка, а голова вже схилившися на груди тягла до землі турботне, а тепер заспокоєне серце. Бригадири поклали товариша на спориш, а в нього з розстібнутих грудей крізь сорочку пострелену проти серця бігла кров. Комісар гукав: "Негайно приїхати вантажним автом і забрати повбиваних, а Шиянку і дівчину одвести до сільради"...

* * *

І повели попід руки Софію, вона була у самім очіпку і свиті. Її вели мовчазну і знесилену. Здавалося, що якби їх випустили з рук, то звалилася б на землю. А вслід за нею вів Клунок і Ніну. Дитина, розтягаючи слова вимовляла їх вголос, так як це роблять селянські голосільниці над покійниками: "Та де ж я тебе, таточку, зустріну, тай по-ба-а-а-чу".

Біля хат не видно було жодної людини і тиша була така, як і там у глибині неба, навколо великого літнього сонця.

Глава дев’ята. Найщиріша молитва іскрить на тих висотах, що і падуча зоря

Пройшло два тижні з часу останніх подій. Люди про них наговорилися тай перестали. Але кожний мешканець села мовчки їх носив у душі. Про це свідчили його очі, повні смутку і тихого розпачу. І здавалося, що людські інтереси ще більше звузилися від подій. І ще менше стало приключок до розмов. Гострота настрою зникла і залишилося в душі щось неповоротке, як вовча шия. Люди спростіли духом і поважчали отим тягучим і безперестанним смутком, який є тільки в старих волів з натертими шиями ясиновими ярмами, та у старих коней з роз'їденими шиями від мотузяних шлей... Люди справді ще гірше стали похожі на ту скотину, що вечером вертається з робіт з довгими сльозовими смугами від очей аж до щелепів, а вранці, перед початком роботи, має очі завжди обсохлі кисляками, ніби струпом. І остання новина ще й приповзала в загальний настрій. Коло управи колгоспу на дверях було вивішено оголошення, що балаклейський комісар Тюрін одержав із Києва велику нагороду "За атважноє повєдєніє в барбє с враґамі народа і за уґлублєніє ревалюції в калхозах і укрєплєніє савєцкой власті в районе"... Але от що дивно: чим більше часу проходило, тим люди упертіше почали згадувати Лукіяна Кошелика, говорили, що коли міліція в день його арешту од'їздила в Балаклею, то його не везла з собою. І другого дня і наступних днів його ніхто не бачив ні коло сільради, ні в наново збудованім арешті. Люди про це гомоніли ще з більшою тривогою, ніж про ті події, що відгули недавно серед білого дня. Все це разом тяжко відбилося і на душевному стані у Мархви. Вона зблідла, схудла і ніби стала вищою. І вже ніхто не помічав, щоб юна комусь помагала. Видно, вона від того, що в душі робилося, не могла відвернути уваги. Була зосереджена і все дивилася під ноги та прислухалася до того, що поверталося в її душі, неначе в діжці, сповненій темною водою, вкинута рибина. І була похожа на того звірка, який, біжучи до нори, опиняється у несподіваній тіні від людини, чи від якоїсь іншої речі, і припадає до землі і жде з завмиранням серця, щоб зійшла швидше тінь.

І баба Пріська не пустила Марфу нікуди із своєї хати, кажучи: "Я швидко вмру, то мені не страшно, що комуна там про мене думає. Живи, дочко, і трохи мені, старій, помагай".

І Мархва з радістю лишилася. І ось якось, у вихідний день, в неділю, вона у своїй хаті, через, сіни від баби чистила, сидячи коло підпіччя на стільчику, бараболю до борщу. У печі топилося. На полу було застелено рядном, а жердка над ним висіла гола. Тільки під її краєм на лаві лежала складена біла свитка, а на ній домашній червоний пояс із валу. Над застеленим накидкою столом висів маленький образ Спасителя в рушнику, а перед ним в лампадці горів той каганець, в якому вона завжди світила перед тим, як лягти спати. Ікону Спасителя вона взяла від баби, але чіпляла її на покуття тільки в неділю. І то тоді, коли не сподівалася до себе нікого. У всі інші дні тижня цю ікону юна ховала на горище в коноплі. У миснику було теж порожню. Бо на найвищій поличці стояла тільки пляшка з олією, яку юна одержала, як пайку минулої суботи. Вона чистила, а в голову лізли думки, що ото через одного чоловіка так багато біди упало на все село. Зруйновано одну родину, кілька душ убито і Лукіян Кошелик зник, неначе й не було. І скільки вже не шукали, і скільки Лукіяниха не перепитувала і комсомольців, і голову колгоспу, ніхто нічого путнього не гоюрив. Тільки одне юна й чула від них: "А ви спитайте районного комісара". А коли і його знаходили у Балаклеї і питали, він казав: "Я не можу пам’ятати всіх буржуазних агентів, яких я колись арештовував". Лукіян пропав, а та людина, через яку все скоїлось, лежала тепер у тітки Лепестини поранена. "А через мене пропав Скакун",— вирвалося голосно у Мархви. Тай перестала вона чистити, тримаючи над макітрою почату картоплину в одній руці, а в другій ніж. І хто його знає, доки б вона отак сиділа, мов зачарована, коли б у двері хтось не постукав. Мархва відперла і відчинила тай побачила Лукіянову Кошеликову жінку, одягнену у старенький кожух і зав’язану чорною хусткою так, як молодиці колись зав’язувалися до церкви. Але вона була боса, тільки з вербовим дубчиком у руці. Увійшла в хату.

— З неділею здорова будь, Марфо,— привіталася вона.— Чи на хліб топиш, чи на обід?..

— На обід.

— Ну, то слава Богу. На голу черінь не прийшла. Бо такого раннього ранку вистигають гості тільки на голу черінь...

Після тих її слів Мархва чогось полегшено зітхнула і сівши сама на стільчику запрохала і гостю:

— Сідайте на лаві та будьте ласкаві до такої господині, як я... А чого це вас Бог приніс так рано?

— Охо-хо, дочко, що мене принесло?..— І приклавши до очей ту руку, у якій не було дубця, і, ніби затуляючи сльози, вона казала:

— Бідна моя головонька, що мені робити? Я вже й сама не доберу способу. Так важко, так люто мені на цім світі. Я знаю, що і Шиянці в балаклейському арешті разом з дівчиною легше, ніж мені. Бо хоч вона втратила і хазяйство, і чоловіка, та втратила очевидячки. А я?.. Де вже не шукала, де вже не питала. Нема... І сліду нема... І вже хапаюся за останню бадилину. Прийшла оце до тебе спитати, що то за чоловік був, якому ти помагала в’язати? Бо це ж через нього таке схопилося над нами. І він кажуть кудись утік, а міліція шукає і тропи не вхопить. То я і думаю, чи не зійшлися вони з Лукіяном де-небудь разом, а я дурно тільки побиваюся. А тут ще мені уже цілий тиждень, як тільки сонце почне заходити, то собачка Карахонька й починає вити. А тоді, як його не стало, то вона вила на вигоні, мабуть, днів із дванадцять.. І чи вона там їла, чи пила, але вила. А коли комсомольці почали на неї стріляти, то вона втекла знов до хати.

І вже тут тільки вечір, зараз сідає проти того місця, де Лукіян було сідав навприсідки тай розмовляв із сусідами... Сідає і виє... Кину палицею, чи грудкою, юна одбіжить і знов за своє. Кину хліба, юна понюхає, а в рот не бере. І вже перепалася так, що вже тільки тоді трошки підбіжить, як за нею хтось поженеться... І я вже, мабуть, теж швидко сідатиму поруч неї, проти того місця, де було Лукіян

навприсідки розмовляє з сусідами... Сідатиму там, тай витиму разом з Карахонькою...

І почала втирати сльози кінцем своєї хустки, безнадійно схилившись головою. А Мархва подумала, що якби Лукіян Кошелик утік, то міліція його б шукала так само, як і Нерадька, а як не шукає, значить Кошелик не втікав з рук балаклейських посіпак. Але сказала зовсім інше, поклавши спочатку ніж на заслонку з картопляним лушпинням, а обчищену картоплину вкинувши в макітру: "Тітко Оришко, я те знаю, що знає і кожна дівчина в селі. А що тому чоловікові якраз треба було ночувати в Шиянів, а мені треба було йому помагати, то це Божа юля. Кажу вам, як на сповіді"!

І встала Лукіяниха з лави важко, важко, і не глянувши на хазяйку рушила до дверей. Та Мархва, схопившись із стільчика і наполегливо спіймавши її обома руками за плече, заблагала:

"Потривайте тітко! Я, я вам дам"...— І зупинилася жінка і глянула на дівчину. А та швиденько стала до стола, взяла з-під рушника півхліба, і, поспішивши знов до Лукіянихи, запхнула той хліб їй за пазуху, мовлячи ніби вибачаючись: "Візьміть, тітко: ви не ходили цього тижня на роботу, то цей шматок вам здасться". Лукіяниха від несподіванки аж зніяковіла, і ні в сих ні в тих промовила: "Нехай Бог твоєї милостині з-перед очей своїх ніколи не приймає", і подивившись на лежанку і на піл, закінчила: " А де ж баба Пріська"?

— Та вони ж живуть там, через сіни, у тій хатині.

— То нехай, я колись до них другим разом.— І вийшла з хати, не зачинивши за собою ні хатніх, ні сінешніх дверей, але сказавши: "Оставайся здорова".

Після того Мархва, до готовивши і доварівши обід і нагодувавши бабу Пріську, сказала їй, що занедужала і цілий день і ніч пробула в хаті,

запершись. І чи спить людина чи ні, ніч проходить. Пройшла і тодішня ніч проти понеділка. Тай вийшла Мархва вдосвіта надвір. Аж гульк: Кошеликова собака Карахонька тягне її за спідницю. Мархва одскочила, але собака не тікала, а стоячи радісно почала крутити хвостом. Аж дивно, така худа-худа тварина з очима в кисляках, які збігали по чорній шерсті на бідну худеньку мордочку, а так радісно крутить хвостом. Побігла дівчина мерщій в хату, винесла шматок хліба тай кинула собаці. Собака ж і не глянула на хліб, а повернулася і вибігла за ворота і там ставши радісно крутила хвостом і гавкала так, як це роблять хорти, коли кличуть хазяїна на охоту.

І пішла Мархва за собакою на пробу. І собачка біжить спереду та все кличе людину і хвостом, і гавкотом. Ось уже перебігли вони Реп’яхів яр і біжать проз Махтея та проз Мантача. А Карахонька все біжить і біжить уперед. Ба вже ось і Бенерина круча. Праворуч, у глибокім низу гребля з піднятими червоними заставками, а поруч з нею величезний водяний млин. Він тепер не працює, бо в ньому щось порунтали комуністи, а для колгоспу будують новий коло діда Кваші. Але вода з о пусту своїми рештками ще шумить, падаючи у величезну яму, яку вона вимила ще з незапам’ятних часів. Яма широка і бездонна. Під лівою її найвищою стіною і трохи спереду млина ростуть верби високі та тонкі. А над ямою і млином, і греблею височіє гнилище. До його краю на горі ніхто не зважується підходити і дивитися вниз, де вода безнасташю піднімає стіну, від чого юна все вищає, крутішає і прикрішає. І були вже випадки, коли цікаві підходили, але в їх головах закручувалося і вони бебехкали у глибочінь. І через те громада колись завжди ставила огорожу над цією кручею, аби не впала якась скотина туди, чи п’яний, чи дитина. Але тепер та огорожа наполовину шурхнула у глинище і висить над водою моторошним висом. І кожної темної осени, і кожної сніговійної зими не обходиться без того, щоб туди якась подорожня людина не впала. І через те та круча в селі має недобру славу і селяни говорять, що душі людей там загиблих на глибині стогнуть проти страшного четверга та великодня і просять їх витягти і поховати по-християньски. Та хто це зміг би, коли їх тіло вода закрутила під себе у підводні печери, де його риба та чорні раки та ще якісь, може, гади розточили, а кістки замулило

глиною. Оце сюди і привела Карахонька Мархву і сама підбігши над самий край страшного урвища, почала гавкати у глибочінь і вити до небес.

У Мархви мороз пішов по шкірі. Її торкнула думка, що там внизу лежить, або може плаває Лукіян Кошелик. І вона вже не мала сили опиратися тому настроєві, який її гнав за Карахонькою. І опинилася Мархва внизу під найвищою стіною кручі, над самим нуртом, поруч із водяним млином аж під самою вербою на глині нападаній згори.

Спереді в неї була драгвина заросла травою. Трава ворушилася своїми тоненькими стеблами через те, що вся вода у ямі крутилася на зразок щирої лійки. І зупинилася Мархва і стала дивитися поперед себе під несказанно стрімке глинище, якраз на ту смугу, що межувала з водою та з навислими важкачами глини. На деяких з них, гляди, лежала якась здохла курка або кіт, що ще весною наскрізь проріс травою, то знесена вітром пір’їна, зачепившись там за якийсь гострячок, ворушилася знов кудись полетіти. І побачила Мархва кроків за десять від себе людські ноги зв’язані цілими коноплями. Вони звисали до води. На одній нозі був опорок, а друга була боса і дуже синя. А трохи далі, може з метр, уже у самій воді, здавалося, плавав хвіст якоїсь утопленої собаки. і дівчина впізнала Кошелика. Видно, він впав згори і зачепившись якраз станом за корінь, чи може давню гнилу палю, зломив хребет і тепер висів двома кінцями свого тіла. А від нього спадав пояс у воду і там, розпливаючись, нагадував широкий та білий собачий хвіст. І Мархва у такій саме непритомності, з якою зійшла вниз і яка була схожа на ту непритомність, що знебувається від неспання кількох ночей, бо вона замість сонця вже бачила тільки круглий гарячий туман на цілого півнеба.

І Мархва з кручі так швидко йшла назад, що здавалося, боялася чути собачого виття. Бо собака за нею вже не бігла, а сиділа над виром і вила. І дівчина не пам’ятала, як опинилася в себе в хаті, та добре пам’ятала, що стояла перед іконою Спасителя, яка чогось була не знята

із стіни і не схована на горищі,— пам’ятала тільки, що молилася і не навколішки, а Стоячи:

"Боже мій милосердний, навчи мене нещасну, кому треба сказати про таку несосвітенну кривду, про яку страшно й вимовити. Нехай та душа, якій я скажу, ударить серцем у спільне наше горе таке велике, як Твоє зоряне небо. І нехай воно гуде від села до села, від царства до царства, щоб світ узнав і врятував нас".

І впала ниць перед столом на долівку, і заридала неначе та дитина, яку образила мати, і зараз же почала втішати, давши цим зрозуміти, що образа несправедлива.

Глава десята. Натхнення з’являється у людській душі так само несподівано, як і блискавка у купі хмар серед неба

Нерадько в середу цього тижня, коли Мархва найшла Лукіяна Кошелика, встав дуже рано. Плече вже не боліло: за ці два тижні воно так загоїлося, що коли ним не рухав, то юно було таке ж невідчутне, як і здорове плече. І сьогодні він рішив попрощатися з тіткою Лепестиною та йти через свій рідний Матусів на Сигнаївку шукати там якогось рятунку. І таким чином посуватися до польського кордону: може вдасться його перейти і себе врятувати. Бо тут для нього було за найкращий кінець з утвореної ситуації — або раптова смерть від власної руки, або від кулі якогось чекіста. І ця беззахисність і певність постійної загрози та ще й безпорадність в його душі тримали завжди млоїсту тугу передчуття чого завгодно, тільки не сприятливих хвилин.

Ще як у земській школі він учився, його звали боягузом за те, що він ні з ким не заводився битися. І всякі образи він обминав, не доводячи до кулачного конфлікту. І тільки аж тоді, коли ті образи були у формі ударів ні за що, він робився скажений і напасника бив із страшною енергією куди тільки можна було влучити. І через те його товариші не доводили до такого кінця, боячися здачі, але все-таки звали боягузом.

Може це через те, що він при небезпеці не боявся критися ні перед ким зі своїм страхом, який його все ж таки ніколи не зупиняв серед якоїсь дороги. І він знав, що під час небезпеки може зважитися і на такі вчинки, на які жоден з його перевесників ніколи не відважився б, хоч того і не звано боягузом. Ось і сьогодні Нерадько встав з передчуттям якогось лиха і в нього думка мигнула, неначе докір: "боягуз". І щоб затамувати цю думку, він напівсвідомо знов став оглядати свій тимчасовий притулок. Його постіль була на горищі на сіні; яке було застелене тітчиним Лепестининим рядном. А вкритий він був своєю свиткою. Трошки ззаді від його голови височіла кроква. У неї збоку, при самім вершечку, тулилося ластівине гніздо, в якому були ластівинята і дві ластівки. З перших днів вони його боялися і літали з обережним писком над Нерадьком та його лігвом.

Але раз перед вечором із гнізда випало ластів’я з великими жовтими заїдами і з чорненькою головою та цілком голим черевцем. Ластівка, перелякана, крутилася над ним і над Нерадьком і розпачливо пищала. І хлопець незважаючи на свою рану помаленьку встав і поклав його в гніздечко.

Із того часу, як тільки ластівки прилітали, то одна зараз же влітала в гніздо і починала годувати черв’ячками своїх розбурханих та пискливих дітей, а друга сідала на банті крокви і дивилася вниз на людину. Коли ж він до неї піднімав під саму крокву руку, юна поверталася хвостом до його руки і аж тоді тільки, як він було шкребне по бантині, юна злітала. Але взагалі тепер між людиною і пташками почувалася мовчазна приязнь. І Нерадькові ставало аж сумно, як бувало десь пташки забаряться. І в його душі навіть утворилася бездумна певність, що все, що є в повітці, зникло б як непотрібне, якби тільки пташки покинули своє гніздо: і шатківниця, яка висіла на протилежній стіні від них, і той сікач, і граблі, і двоє вил, що стояли в кутку, освітлені сонячним сходом крізь щілину між дошками.

І йому страшно хотілося, щоб увесь хутір з ластівками, і з тином, і з льохом, і з тополями, і з садочком ще не зрубаним, і з криницею коло

причілка хати, де є на цямринах і коряк для води, і тризуба кішка залізна, якою витягають упалі відра з криниці,— щоб не згинули раніше від нього, а тільки або з ним або після нього. Йому так хотілося, щоб колгоспна неволя, злидні і смертне винищування тих людей, які ще боронять душевну незалежність, зупинили свою акцію хоч на цей час, коли він у тітки Лепестини...

"Та крути не верти, а треба вмерти", як каже народне прислів’я. Треба й Нерадькові покидати гостинну та людяну хазяйку з її милим та тихим двором.

Але він встав із свого горища лише тоді, коли сонце підходило під сніданок і коли ще небо, трава, дерева і птахи були повні свіжої радості, що зійшло сонце. А горобці, найбільші в світі огнепоклонники, просто були шалені: із криниці, і з даху. хати, і з льоху, і з-під сінешних дверей, і з тинів аж лящали цьвірінканням. Здавалось, що кінцем кожного сонячного проміння був горобець. Що кожний промінь кричав своїм кінцем маленьким сіреньким, але-могутнім енергією горобцем. І від землі віяло теплом пташиного серця і щастя.

Тітка Лепестина саме пекла пиріжки з пряженою капустою на салі. На припічку їх уже стояла повна миска. Вони ще були немазані.

— Доброго ранку, Лепестино Хведоровно! — привітався він. А вона злігши на рогач, яким ворушила в печі пиріжки і, не обертаючись до хлопця, одповіла:

"Дай, Боже, здоров’я! А тут, оце недавно, Микола Реп’ях, наш городник приходив гонити мене на город. А я пообіцяла дати йому пиріжків, якщо він мене не зачіпатиме. А він засміявшись відповів: "Якби моя жінка гірші пекла від тебе, то я б уже поквапився, а через те, що і це важна справа, то їж уже сьогодні пиріжки, а робота підожде. Тай пішов. Бачите, я в них тепер ударниця. Кажуть, що я найкраще дбаю

поклажони. І це вже другий рік вони зі мною панькаються... Сідайте лишень, чого стоїте, будем снідати".

— Сяду,— зітхнувши відповів Нерадько і, трохи помовчавши, закінчив:

"Пора мені вже вас, тітко, кидати, та дати вам спокій від страху".

— Якого страху? — аж обернулася хазяйка від печі:

— Бог з вами! Добре діло і страх переробляє на добро. Та й куди ви підете і чого? А я вже думала, що ви привикнете до мене, а я до вас, та й поберемося, тай будемо хазяйнувати, а ви — он що... Я вже привикла до вашого лиха і думала, що і ви привикли, якщо не до мене, то до моєї господи. А ви он що!..

— Лепестино Федоровно, ви щодня ходите на роботу, на той свій город. А я ж як буду у цім дворі? Мене ж міліція шукає. І я ще не можу працювати обома руками... А їсти ваш ласкавий хліб мені важко. І через те попрощаємося та я піду собі туди, куди мені Бог стежку простелить.

— Отого наказали повну макітру слів, а ні одно не мащене,— заперечила хазяйка, уже стоячи перед піччю і тримаючи у правій руці рогач, який залізним кінцем лежав на припічку:

— Ну, коли ви в мене не можете роботи робити обома руками, то у кого ж буде вам спромога інача? Скрізь болітиме плече і рука. І вам знов доведеться десь проситися у господу, або просто просити хліба. А тепер хіба можна словами дошукуватися у незнайомої людини живого місця в печінці? А я вже вас знаю і вже додержу до тієї міри, коли ви цілком видужаєте.

— Ні, тіточко, як уже не є в вас добре і скільки не є у ваших словах правди, та я мушу йти. Я трохи вмію малювати і аж там, у селі, за моїм

рідним Матусовим, думаю якось із цього мого малярства напочатку жити...

Тітка Лепестина так і вхопилася:

— То ви вмієте малювати?.. Боже мій, намалюйте мене. Вийду схожою, то маєте право ще жити в мене два тижні. І я вам дам з мого покійного чоловіка шапку смушеву, кухвайку ватяну і черевики ще нові. А якщо ви боїтеся, що може захопити вас міліція, то цього не бійтеся. Я ударниця, ніхто з начальства не додумається, що ви якраз у мене. Лишайтеся і починайте малювати мене, хоч і зараз!...

І хто б міг подумати, що за жах охопив хлопця від такої чудової згоди тітки Лепестини? Ніхто. Бо ніхто ж і не міг догадуватися, що Нерадько просто не вмів малювати. Він і в школі, хоч і був пильний учень і пильно малював на відповідних лекціях, але ніколи навіть стола не вмів вималювати добре! Одно тільки в його щось було від малярського мистецтва, то це те, що він малим збирав на базарі всякі блискучі покидьки малюнків, і, десь притаїтись у затишному закутку, довго придивлявся до якоїсь намальованої хмари або коня.., або просто до якихось чудернацьких ліній. Але самому намалювати бачене,— у його ніколи не було спокуси, бо вважав, що ніколи не намалює. І дорослим він любив книжки з ілюстраціями і довго теж просиджував над гарними малюнками, але щоб самому намалювати щось, то в нього й думки ніколи не було. Бо було почуття, що краще не намалює, як у книжці, а гірше хіба цікаво малювати? А те, що він казав, що вміє тепер малювати, то він би з таким самим успіхом міг би сказати, що уміє і дзвони виливати. Але ця думка не прийшла першою в голову, та й годі.

Йому хотілося хоч на годину, хоч на кілька хвилин стати абсолютно незалежним від чиєїсь опіки. Йому хотілося показати, що він і сам щось може з собою зробити без сторонньої допомоги, пам’ятаючи дуже добре й те, що якби тітка згодилася його відпустити, то він, вийшовши від неї, не знав би просто куди йти. І щоб придумати, як собі раду дати, мусів би посидіти якийсь день під скиртою в полі. А в його ж рука тільки тоді не.

боліла, коли він нею не ворушив. Страшна правда тітчиної аргументації зробила своє в душі Нерадьковій. І в нього вже почала повільно працювати думка в той бік, що може таки якось намалює. І не буде сорому, який для нього був страшніший і від голоду, і від гепеви. А тут ще тітка Лепестина на нього просто напосідалася:

— Добре, що оце ви мені сказали. Уже не відкрутитеся! Поснідаємо і малюйте... І коли б, Господи, добре вийшло, то тоді найдеться молодиць охочих змалюватися ще; і все такі, що вас не видадуть, а сховають так, що ніяке начальство не знайде... Оце так знахідка. Зараз жемалюйте!

— Добре, я можу. Тільки буду малювати одним чорним олівцем, бо і в вас, і в мене фарб немає.

І ця згода викликала в хазяйки тріумф, а в нього ганебне, нервове тремтіння. І далі він вже майже промимрив, паленіючи і вухами, і обличчям:

— Чи можна у вас найти невеличку дошку з дикту і папір такий завбільшки, як половина вашого вікна, не вподовж, в впоперек?

— Як на щастя все це в мене єсть. Коли Троцького Сталін нагнав, то я зняла його портрет, скрутила і викинула на горище, під лежак.. Туди, де лежить і портрет Петлюри. Я думала, що Троцький ще Сталіна подужа і портрет знадобиться. А тепер уже видно, куди воно пішло, то нехай він хоч на це придасться... Папір дуже міцний. Ось я піду та внесу і дикту, і його".

І вийшла. Відступати вже було неможливо. І через те в Нерадька запрацювала думка: з чого ж її починати малювати? Ясно, що з голови. Але чи в профіль, чи в торець. Здається, легше буде в бік голови. І він став оглядати кімнату, шукаючи місця, на якому б її посадити. Він не знав ні законів світлотіні при малюнках з натури, і не знав, як мусить сидіти натура при відповідному освітленні. І все це враз йому прийшло в

голову: де посадити, як малювати. На його щастя кухонька цієї хатини мала тільки одно вікно. Коли увійти із сіней і стати лицем до печі, була лежанка з великим вмурованим казаном. А проз лежанку йшов прохід до дверей другої хатини.

Ба ось двері рипнули і хазяйка, вся осяяна сміхом, тримала в лівій руці і дикт, і портрет Троцького.

— Ось вони, що нам відкладати? З’їмо по мисці пиріжків, та. й малюйте мене таку вродливу та щасливу!

І Нерадько вже забувши всі свої ганебні почуття і найнахрапливішу брехню, пильно вдивлявся в її обличчя, так само, як колись, вивчаючи географію, вдивлявся у рельєфи гір і смуги рік. І щаслива своїми наслідками думка, пролетіла враз через усю його свідомість, як часом вечірньої пори пролітає вогнеліт над затишним ставком, оточеним очеретом: що тільки ті риси лиця треба змалювати, які найпомітніші для ока. А інші аж потім. І то тоді, якщо він на них зверне увагу. Так само і плями на лиці. Тільки найвизначніші треба перенести на папір, а решту... як там Господь дасть та удача слизькоязикої людини! І ця можливість здалася Нерадькові такою простою і легкою, як жодна справа, яку він коли-небудь робив. А вона ж, ця справа, зараз йому така важлива і така шанована хазяйкою, що душа його від радости схвилювалася так, як хвилюється вода у вщерть налитому відрі тоді, коли його хтось зачепить ногою, або стусоне рукою. І він, сповнений уже невимовної гарячки, забаг:

"Сідайте ще до сніданку на стілець на одну хвилину! Я побачу, як воно буде вам сидіти. А це давайте сюди!" І він вихопив у неї з рук дикт і портрет Троцького та поклав на лежанці. А потім ухопив табуретку коло дверей і поставив при вікні. А на ньому, узявши злегка за обоє плечей, посадив тітку Лепестину лицем до кочерг, а потилицею до вікна. І це становище якраз добре визначило для нього увесь правий бік її голови. І зрадів хлопець ще більше, бо риси на лиці нечувано вирізнилися, коли задня частина голови освітилася, а на передню лягли тіні. До цього

треба додати ще й те, що перед вікном росли густі та високі вишні і в хату не пускали кричущого освітлення. Але на лиці, чим більша була зморшка, тим більша була у ній смуга тіні. І він гарячково почав не малювати, але виписувати обриси чола, носа і підборіддя. А далі і склад кіс. А потім вухо і задню частину кіс на потилиці. І все волосся на всій голові став упорядковувати в загальну єдність.

І аж нарешті у ту дірку, яку покинув між чолом, зарослим бровами, і між верхньою частиною носа, заходився вписувати око. До нього він найбільше придивлявся і дуже добре відзначив всі затінки і засвіти. А чоловічок він вималював подвійними колами. А далі, домалювавши кількома рисами коло ока ніс, та зазначивши вії другого ока, які витикалися з-за перенісся, він одкинувся назад і став дивитися на те, що зробив. Видовище було несподіване! Тітка Лепестина визирала з паперу разючо подібна. Такої подібності жодна фотографія нездатна передати. Щось невимовно чудове було, або просто трапилося сліпуче своєю яснотою диво! І радість Нерадькові напружила єство незнаною і нечуваною силою, яку, я певен, одна людина зазнає тільки на протязі тисячів років, і яку зазнав Творець світу тоді, коли з його душі вибухали нові світи у бездонні простори неосяжності. І хоч Нерадько любив виявляти збуреність почуттів, мов дикун, але в даний момент відчув, що таке їх виявлення спрофанує все почуття серця,— він простісінько став навколішки і взяв у тітки Лепестини руку і поцілував, промовивши:

"Тіточко, посидьте ще трошки, поки я вас всю не випишу на папір!" У руки цілував він колись тільки батька та матір і то в урочисті хвилини, а тітку Лепестину він взагалі не думав ні ввіщо цілувати, хоч і був він несказанно вдячний за все. І тітка Лепестина одповіла одним словом "малюйте".

І він малював. Останніми труднощами було тітчине потрійне підборіддя, що розгалуженими смугами входило в шию попід вухами і в обличчя. Але з ними він справився надзвичайно удачно. А вже тоді, як він перейшов на виписування на папір коміра і складок сорочки, та відлогів кофточки, він почув цілковиту втому. Почув, що далі вже він не

годен малювати нічого. Але ж треба було якось пишното закінчити роботу, щоб тітка Лепестина і не помітила його безсилля. Це не важно, якого характеру воно було. І через те він рішив, щоб малюнок був лише по плечі... Але горе і жах! Виявилося, що ніякими силами не здобуде терпеливості виписувати мережку українського коміра, якому треба було віддати часу далеко більше, ніж усьому портретові.. І художник натхненно намалював комір російського генерала Кутузова, з якого малюнок він колись бачив у історії Росії, автора Рождєствєнского. Це було ще в земській школі. Коміром Нерадько і закінчив свою працю. І встала тітка Лепестина і якусь мить мовчки дивилася, а потім вигукнула:

"Єй-бо, наче з фабрики. Просто як викапана... Ну просто.. Просто ви справжній маляр, чи художник... Ви краще намалювали... Та куди там!.. Краще намалювали, як у мене ото ікона св. Йони, що на котові сидить. Його малював носачівський богомаз Лихолай... Ну, вже ваші і черевики, і куфайка і ще даю в додачу отого солом’яного бриля, що висить у повітці. Піду внесу!" І побігла.

Коли хазяйка вийшла, Нерадько взяв свій дикт, на якому малював, і поставив його в кутку між комином і стіною печі, а малюнок схилив на дикт. Далі взяв той стілець, на якому сиділа тітка, і ще трошки далі відсунув його від вікна. І сівши на ньому став дивитися на портрет. І справді, було на що дивитися! Схожість була неймовірна, а закінченість ліній, оте, що художники звуть загальною гармонією ліній — разюча. Чи другий раз він зміг би так намалювати? У нього серце забило тривогу. Він відповіді боявся. Нерадько мало бачив картин добрих на своїм віку. А як і бачив щось путнього, то тільки у альбомах мистецтва. Але нічого подібного з тими чарами, які були в його портреті, він не зустрічав!

Спосіб накладання ліній йому нагадував скоріше ніжну заокругленість тих камінців, які можна знайти на березі моря, облизаних хвилями напротязі довгого-довгого часу. Потім ще його спосіб малювання йому нагадував малюнки дерев у західних мистців часів бароко. І там заокругленість ліній, проведена невловимою мрією, і тут їх

ніжність зливалися з елегійним зітханням його душі. І там стремління до точного окреслення деталів і тут. Крім того, така краса, з таким складом рис, дуже часто трапляється у людей, особливо у жінок в селах у глибині Київщини та Полтавщини. І в Гоголя у "Страшній Помсті" у малюнку Катерини вона почувається, і в усіх творах малярських нашого Шевченка, з тією різницею, що в Шевченка малюнки завжди мають нахил відійти від точних обрисів оригіналу, а в Нерадька навпаки: не тільки нахил, а просто категоричність якнайвірнішому бути людській натурі. І в хлопця навернулася думка, що в ньому сидить велетенської сили художник, якому за умов душогубсько-невільницьких ніколи не вийти з надрів його духа на світле око тямущих людей. І він тяжко зітхнувши, утер очі від сліз і зараз же перелякано глянув на двері, і одним духом причепурився, бо в хату входила хазяйка:

"Ось ваші заробітки! — говорила з порога і поклала свою ношу на лаві.— Я вам ще додала пару спідної білизни із свого покійного чоловіка. Вона ще зовсім добра, і чорні смугасті штани. І живіть у мене дві неділі, а там буде видно, що робити". А далі додала питанням:

"Дивитесь? Справді є на що дивитися. Добре намалювали. Ну, будемо снідати".

Підчас сніданку вони обоє спочатку мовчки дивилися на малюнок, а потім вона озвалася:

— Одно мене дивує, чого ви мені вчепили такий комір, якого у мене зовсім немає?

Хлопець засміявся, але не сказав через віщо у нього так вийшло, а сказав зовсім інше, ніби звертаючи на жарт.

"Та то в одного нашого гетьмана Розумовського була куцина з таким коміром, та, мабуть, і не одна. І я бачив його намальованого у такій куцині. Тоді, кажуть, і гетьманші надівали одежу з такими комірами,

коли чоловіків дома не було"... І почервонів від своїх викрутасів. А тітка Лепестина весело відповіла:

— А через те, що у мене немає чоловіка в хаті вже давно, то ви й мені вчепили такий комір, як колись тільки у гетьманш був? Але мені і комір подобається, і все страшно подобається!

Після цього вони почали відходити увагою від чарівного малюнку і стали розмовляти про селянські події. І тітка Лепестина розказала Нерадькові чисто все. І про ті жахи, що село пережило. Від новин хлопець почорнів ще більше, як був. І потім вставши і подякувавши за сніданок і за "гонорар", сказав:

"Бачите, яка страшна небезпека і вам, і мені, а ми бавимося "цяцьками". Піду та подумаю, як і коли мені найшвидше змитися відціля". І взявши все те з собою, що внесла хазяйка, вийшов з хати і пішов у повітку.

Глава одинадцята. Підтравність стає рівним товаришем лютого нахрапства

Ввечері, по заході сонця, того самого дня, коли перший раз Нерадько зліз з горища, голова колгоспу Єшка Хахлов сидів із своєю жінкою при столі перед причілковим вікном у садочку. Над ними яблуня хилила гіляки повні яблук. У хаті світила електрична лампа і видно було, як там поралася дівчина, приставлена якоюсь бригадою для слугування у хазяйстві голови. Уже пройшло з півгодини по заході сонця. Вечір був зоряний, але темний. Від світла в хаті падала яснота і на стіл, і на яблука, і на листя вишень, які оточували родину попівського адміністратора. Стіл був накритий білою скатертиною, а на нім шумів самовар. Хазяїн в одній сорочці пив чай. Йому було душно і він майже після кожного сьорбу втирав чоло рушничком, який був перекинутий в нього через ліве плече. А хазяйка навпроти нього, уже повечерявши, гойдала на руках немовля, вкутане в білу ковдру. Вона його тільки що

приспала і боялася, щоб раптом не прокинулося. У відчинене вікно до електричної лампи то влітали, то вилітали нічні метелики і шурхали об листя вишеньок, що тихо стояли навколо хати. В подвір’ї колгоспу теж була тиша. Все спало. Тільки з двох вікон церковної сторожівки, з-під церкви світилося. Там уже давно ограда була розібрана і світло звідти вільно било на все село. І враз Єшка Хахлов перестав сьорбати і нашорошився, промовив до жінки по-російськи:

"Здається, чути — наближається машина?" — І хазяйка, замість відповіді, швиденько встала і пішла з дитиною в хату з таким зовнішнім виглядом, неначе боялася, щоб непрохані не розколошкали спокій немовляти. Через якусь хвилину справді зупинилося легкове авто за тинком двору. Єшка Хахлов швиденько поставив блюдечко на столі, а сам став, дожидаючи.

— Добрий вечір,— привітався гість російською мовою.

— Добрий вечір,— пролунала хазяїнова відповідь, який вже пізнав районного комісара, голову міліції і начальника гепеви — все в одній особі.

— Якраз до речі,—продовжив Хахлов.— Сідайте до столу і будете бажаним гостем.

— Ви мені пробачте, що так пізно потурбував, але я в вас більше не відберу часу, як півгодини.

— Будь ласка.

І вони посідали, а комісар, якого всі знали під Іменем Єрміла Тюріна, довго не зволікаючи, спитався:

— Тут можна так говорити, щоб ніхто не почув?

— Я думаю, що можна, коли ми будемо вести розмову притишено... А втім, ходім у хату. Там у мене в кабінеті цілком можна говорити і державні таємниці.

— Ні, я волію вести розмови на тім місці, де вони виникають. Стара звичка конспіратора... Так ось.— І нагнувшись над столом, почав:

— Чи вам відомо, що Лукіянова Кошеликова жінка ходить поміж колгоспниками і порушує громадський спокій?.. Вона бентежить селянам потрібну рівновагу для праці.

Голова нервово заворушився і ніби аж хрипко спитався:

— А що б ви на моїм місці зробили тій старій і самотній жінці, якби це так і було?

І комісар в одну мить свою вистать, яку він на початку розмови був приняв, вирівняв і, одхитнувшись назад, ніби заміряючись поглядом, прошепотів дуже виразно і загрозливо:

"То це ви мені так кажете? Та ж із цих ваших слів можна зробити висновок, що ви ставитеся негативно до Кошеликової ліквідації."! І настала страшно виразна своєю тяжкістю розмовна перерва. Вона ніби відкривала ту річ, якої тільки обриси позначалися, коли юна була накрита. І з цієї тимчасової, обопільної мовчанки вставав неумолимий антагонізм, який не можна б було нічим звести до жодної згоди, якби обидва розмовники були однієї нервової сили, або одного розуму.

І тут же як навмисне одірвалося яблуко од гіляки і вдарилося об самовар, а відскочивши од нього, покотилося до призьби. Звук вийшов дуже голосний, неначе хтось кинув із-за тину грудкою. І комісар, здригнувши, припав правою рукою до револьвера маленької форми, який висів на ремінним поясі. Такий його інстинктивний рух став новим

душевним чинником, щоб змести з дороги і цю перепону разом з усіма. І він тріпотливим гострометалевим голосом вимовив:

— Чи ви знаєте, що така ваша поведенція зі мною та ще тут, на Україні, де соціальна революція не йде так, як треба, і серед найбідніших мас, являє собою ніщо інше, як звичайну контрреволюцію.

Випадок з одірваним яблуком був ніби гуком на Єшку Хахлова, щоб перевів розмову на щось інше, аби тільки його почуття стало найдалі від тієї небезпеки, що дихнула всією постаттю начальника гепеви. Але де там? Голова колгоспу після останніх слів цілковито зів’яв. Його стрясло! і з пам’яті вилетіла і чемність, і вечір, і гарячий самовар, а замість них став виходити із серця одворотний холод і вступати і в руки, і в ноги, і в язик, який в роті став неповороткий, неначе груба повстина.

— Товаришу комісаре, я не знаю, чого ви приїхали до мене такої пори... Я не знаю, навіщо вам здалося так мої слова називати, бо я певний, що ви знаєте звідкіля я і хто я такий. А як і це забули, то я нагадаю. Контрреволюціонером я не можу бути вже через те, що я є московський робітник. І в свій час працював на фабриці Морозова прядільщиком, і одвідував народний університет Шанявського... Слухав лекції Горького і Тімерязева. І всі мої товариші стали Леніновою гвардією, і з ними я пройшов усі фронти: колчаківський, врангелівський і денікінський. І на Україні гасив контрреволюцію...

— Гаразд,— різко перервав його мову комісар.

— Це я все знаю, але щоб не товктися довше над моїм твердженням, скажіте простіше, чи ви прихильник насильного "пєрєварота" буржуазного суспільства во ім’я комуністичного побуту в цілому світі, чи ні? Дайте відповідь ясну. Я приїхав якраз для діла революції.— І Хахлов, вже цілковито дезорганізований, прохарчав:

"На таке питання я категорично заявляю — так, не тільки прихильник, але й активний борець"... А Тюрін домагаючись свого вів далі:

— Коли так, то я заспокоєний. Я чую у вас свого товариша по боротьбі за діло Леніна і Сталіна... Але мене цікавить ще і те: чи ви во ім’я нашої великої справи виправдовуєте всі засоби боротьби, аби прискорити тріумф робітничої кляси? І знаєте, що те діло, задля якого я приїхав, без ясної відповіді не можливо вам передавати! — І Єшка Хахлов, поклавши обидві руки на стіл, ніби для присяги болькотав:

— Я був знайомий з Володимиром Іллічем. І він так нам питань не ставив. І мені боляче, але як комуніст відповідаю: що визнаю єдину мораль на світі, яка прискорює падіння старого суспільства на всій земній планеті... Я абсолютно всі засоби виправдовую для цього...

І гість негайно встав, зробив крок ближче до Єшки Хахлова і взявши його праву руку в обидві свої стряс її:

— Дуже, дуже радий, що я не помилився... У цім краю, ми, комуністи, мусимо бути тісніше об’єднані. Бо робітничий клас всієї Росії загине без хлібного резерву України. І нам тут одна дорога боротьби: це роз’єднання всіх місцевих зв’язків суспільного життя. І диктаторські засоби для цього найпевніші засоби... І те, що ви сказали на початку розмови про жінку Лукіяна Кошелика, я вважаю хвилинною охлялістю вашої революційної пильності!

А тимчасом поволі підводився місяць на небо у тім напрямку, де має бути Чигиринський ліс. І навколо Попівки заблищали від його світла і високі могили, і далекі горби; і затемнені чарівними тінями долини. А вся Попівка уже без садків, без тополь і без яворів оголена заблищала білими стінами хат над Гнилим Тикичем, який пересікає її вздовж від Сердюківки до Ташлика. А церква на вигоні і без хрестів, і без вікон, з

опалою штукатуркою, якоюсь рудою понурістю витяглася над селом і робила кладовище чорнішим і поле пустельнішим.

— Так чого ж ви, товаришу, від мене хочете, я вас не розумію,— нарешті трохи оговтавшись, спитався Хахлов.

— Одну хвилину уваги і все буде ясно. Ви ж згодні з тим, що все населення України тепер ставиться непримиренно вороже не то до нас, комуністів, а й просто до "кацапів".

— Згоден,— пролунав голос Єшки Хахлова. Але Тюрін його пропустив проз вуха і вів своє:

— А коли воно не бунтує, то тільки через те, що ми вже його вхопили за морду і над його душею поставили незримого і неумолимого сторожа, який зветься переляком або жахом. І це єдиний засіб і засіб найпевніший держати в своїх руках владу над ворожими нам силами народу. Ви думаєте, чого вже у вашому селі не ведуть розмов про "план до двору", виконаний кроваво над родиною Шиянів? Та тільки через те, що ми безпощадно знищили все гніздо осине. І людям роти замкнув жах. А ось про Кошелика все більше і більше починає село гомоніти. Так мої агенти доносять. І тут треба те доробити, чого ми помилково не доробили, пустивши в Венерину кручу старого контрреволюціонера і постійного підюджувача супроти нас. Ви розумієте, про що я говорю?

— Так, розумію. Ви вважаєте потрібним знищити в такий самий спосіб і Лукіяниху?

— Чи в такий, чи в інший, але так, щоб і сліду не лишилося на землі!

Після цих слів Єшка Хахлов устав із стільця і, підійшовши до вікна, подивився в хату, а потік заглянув за ріг оселі і, тручи обома руками чоло, знов сів до столу. Та Тюрін, нашорошено слідкуючи за хазяїном, зловтішно прошепотів:

— Я певен, що ми вже всіх справили на той шлях, звідкіля не вертаються. Всі відважні в землі, і нас немає кому підслуховувати. Недаром для цього краю пройшли такі роки, як 1929, 30, 31, 32 і 33.

— Ні, я не того... Я іншого.— І схвильовано, вагаючись, нарешті зважився голова колгоспу:

— Єрміле Міхеїчу! Шиянка з маленькою донечкою не знищена. Вони сидять під церквою у землищі... Їх глядять нам віддані душою і тілом комсомольці. І я певен, що село не почує ні звука про суть діла...

— А я ж вам казав, що і ту жінку і її дитину треба пустити в "разход". І то так само, як і Кошелика... Чого ж ви зволікаєте? Ось уже виникла потреба у такім запобіжнім засобі ще над однією істотою. І вже може статися так, що тут небезпечно буде над ними всіма провести належну операцію... Ай-яй-яй! Треба було негайно того ж дня... Їй-богу, я вважаю це за саботаж, коли не явно осмислений, то глибоко прочутий вашою психікою.

— Товаришу комісаре, я хоробро бився в рядах Червоної Армії. А вже, як служив у Воронізькій гепеві, то в мене не здригалася рука убити явного ворога революції. Але політична профілактика?..— І Єшко Хахлов безсило і безпорадно уставився переляканими очима на свого товариша і все ж таки додав:

— Я хотів Шиянку з дівчинкою ще трошки подержати та й випустити...

І Єрміл Тюрін встав і з кам’яним спокоєм підійшов до господаря. А той і собі встав, схиляючись назад на стілець і згинаючи чудернацько в колінах ноги.

— Слухайте, навіщо ви признаєтеся в своїм безсиллі? — узявши рукою за розстібнутий комір Хахлова, вимовив зневажливо Тюрін:

— І я і всі мої товариші певні вашої відданості партії. Але... Цього... Цього, я певен, ніхто з них не міг би від вас чекати... Щоб комуністична революція перемогла, треба ще в собі перемогти і старого гуманіста... А для цього треба пам’ятати, що якби на Україні зараз вибухло повстання, то і мене, і вас так само негайно знищили б. Вони не допитували б, хто з нас більше застрелив бандитів... І ми мусимо тепер серед населення піднести жах на найвищу скалю, аби кожного колгоспника і в сні, і наяву тримало розпеченим правцем і не допустило йому в голову якоїсь свіжої думки, навіть невинної... І я вас уповноважую ліквідувати Шиянку і її дівчинку і цим себе реабілітувати перед партією. А Лукіяниху я звелю забрати цієї ночі вдосвіта. І ми її спровадимо на той світ у другім місці, теж удосвіта...— І випустивши з рук комір Єшки Хахлова, ударив нею його приятельськи по плечі і підбадьорюючи закінчив:

— Будемо друзями, а через кілька днів ще до вас заїду. Знов таки в нашій спільній справі. І я гадаю, що тоді вже у вас не буде причини передо мною кліпати очима, а мені себе почувати ні в сих, ні в тих. То ж до побачення! — І, не поручкавшись, пішов швиденько до перелазу. Через якусь мить його машина уже мчала шляхом у поле в напрямку до Балаклеї. Коли голова колгоспу збагнув, що він вже сам, то аж зітхнув із стогоном полегшення. І відчув, що йому холодно.

З Гайдамацького яру тягло густою прохолодою. А з-за рогу, що зараз же був за хатою, пахло стернею і осіннім полем. Днів три тому звідти звезли останні копи ячменю і змолотили. Із Сердюківського поля гув трактор. А з церковної дзвіниці кричала сова. Місяця на небі вже не було, тільки великі зорі, ніби насичені росою, ворушилися проти потемнілих хат, над Гнилим Тикичем.

І голова колгоспу застібнув сорочку і, глянувши на стіл, на самовар, пішов у хату... У спальні було темно, тільки коло жіночого ліжка виднів білувато возик із сонною дитиною. А жінка сиділа боса на його ліжку з накинутим на плечі плащем. Він сів мовчки коло неї. І вона зітхнути промовила з великим смутком:

— Я все чула... Всю вашу розмову... Що ж ти думаєш із Шиянкою зробити?..

— Ти питаєш, а я тобі скажу, що я не знаю... Якось мені темно в голові... Не можу погодитися нищити людей таких, як ти, з дітьми... Але він правду каже, що треба. І я згоджуюся і не можу. І оце я прийшов лягти спати не для того, щоб відпочити, а для того, щоб утекти від певного рішення. Хоч я знаю, що завтра вранці все знов стане передо мною і вимагатиме від мене певних дій... Жінко моя дорога, я, мабуть, хворий: не можу вбивати підряд усіх...Що мені робити?

— Що робити? — немов луна відгукнулася жінка:

— Я розмовляла з одним комсомольцем, що її стереже. Він каже, що вона так виснажена голодом, що днів за два вмре. І тобі не треба буде напружуватися до чогось. Кажуть, юна у тім землищі уже і не встає, і ходить під себе. Її прибирає ота її чорноока та розумна донечка. Ніна. І комсомольці її шкодують і вряди-годи кидають якийсь шматок хліба. А Нінка половину з’їсть, а половину віддає матері. А мати не їсть, а ховає в пазуху. І коли побачить, що дитина хоче їсти, витягає і віддає Ніні А та як звірятко... Як усяка дитина бере і з’їдає. І мати вже доходить краю, а дівчинка сидить над матір’ю і плаче...

— А хіба їм не дають їсти? — спитався неначе злякано Єшка.

— Ніби то ти вже і не пам’ятаєш? Адже ж ти сам при Тюринові сказав, щоб їм їсти не давали...

— Ох, яка ж я підла людина!.. Я вже собою не можу керувати... Я цілком вибитий із норми... Ну, що ж, може юно так і краще?.. То ти кажеш, що юна може ще прожити днів два?..

— Мені комсомолець розказував, але таким тоном, що може юна вже і не живе.

— Ху, гора з плечей! Я звелю, щоб її труп уночі вивезли і вкинули туди, куди вкинули і Кошелика: у Венерину Кручу... Причеплять камінь до шиї і вкинуть... Не знаю, що тільки мені з тією дівчиною робити?..

— Зроби так, щоб вона втекла, і справі .кінець. А тебе я прошу у всьому радитися зі мною, бо ти справді так засмиканий, що вже у твоїх очах всі стежки переплутались. Уже не знаєш, що робити і що робитимеш. Он і рушник і досі висить у тебе на плечі... Хоч уже і самовар напевно захолонув... Дай його сюди...

— Добре, жінко... Мені справді полегшало від твоїх новин і я засну спокійно. Але що це таке? У великій світлиці світить електрика. Дивися, як освітлюється яблуня з яблуками і стіл накритий. Треба погасити...— І він вийшов із спальні... Через деякий час і на подвір’ї колгоспу було тихо і темно так само, як і над всією Попівкою. Тільки з-під церкви із "Сторожовки" світило два вогники, неначе очі того жаху, що над українським селом мусить бути невгасимо-недрімним так, як говорив про це Тюрін.

Глава дванадцята. Мати казкою рятує рідній дитині душу

Через добу після цього вночі в селі була така тиша, що кожна жива душа боялася чи стукнути, чи шерхнути. Бо як у селі не було ті тинів, ні дерев, крім випадково залишених, то луна від порушення тиші била нагло в кожне вікно і на далекій відстані. І таке безлюддя почувалося в порожніх просторах вулиць, що якби хто голий пробіг від краю села до краю, то ніхто і не помітив би. Одна тільки сова на це зважала і гуками гула на церкві. Здавалося, що і вона на службі у Балаклейської гепеви і своїм містичним криком робить совєтський жах ще й таємничим. Почувалося, що сова сидить на тій дзвініці, над якою загнуто вниз хрест. Бо на другій бані хреста не було, а тільки стримів залізний шпичак, а на ньому хтось із комсомольців почепив відро, що було глиняником, коли мазали колгоспну управу. Вдень проти сонця воно дуже біліло. А вночі так само чорніло, як і інші речі. Тільки місячної ночі позначалося проти неба неначе велетенський ніготь, зірваний у

дивезного покійника. А на тім місці, де була ограда кругом церкви, робили смугу шматки битої цегли та штукатурки. Правда, проти входу в церкву на захід сонця стояли два цеглові стовпи, між якими колись припиналися залізні ворота. Зараз вони лежали трохи збоку від цих стовпців.

Тепер "Сторожовка" була одчинена. На її порозі один комсомолець сидів з рушницею, а другий стояв, обпершися спиною об облупану стіну церкви. Вони гляділи арештованих, запертих під церквою у землищі. Тепер тут було найжахливіше місце в селі. Кожну людину, яку Гепева мала зігнати із світа, садили сюди під церкву. У землищі була єгипетська тьма. Людина, попавши сюди, спочатку не розрізняла серед темряви жодної, навіть пригашеної смуги світла. Але проходила година часу, як помічалася у дверях світла пляма такого кольору, який буває зимою у вікні після трьох півнів. Світло виходило з того присінку, що ішов із "сторожовки". Сторч у землю під церкву, у землище. Воно було розміром невеличке: в’язка зв’язана соломи захвачувала б половину його простору.

Насередині цієї в’язниці лежала скоцюрблена жінка, коло неї сиділа дівчинка, її дочка. Вона була неспокійна, хлипала і нахилялася до матірних уст, аби щось почути. І коли вона це робила, під нею чвакотіла солома. Звичайно, упізнати не можна було б, які то в’язні, бо їхні тільки постаті чорніли ясніше від кутків того страшного землища. Але ми вже і раніше знали, що це якраз заперта Шиянка з дочкою. Зараз Софія, насилу відтягаючи глас, говорила:

— Дитино моя... Сирітко... Ти будеш жити, а я швидко піду туди, до батька...

— І я піду до батька...— швиденько поспішилася вимовити дитина, і зараз же притиснула руки до очей і заплакала дужче.

— Не плач, тобі треба жити... Тобі...

— Мамо, вони ж мене вб’ють... Як же мені жити?

— А так будеш, моя дитино жити, як і всі люди. Поки молоде, то живе, а постаріється, то вмирає..."

— І навіщо ви мені таке кажете, неначе нетямущій. Ми ж і не старі, а що з нами? І все через отого, що в нас ночував.

— Не думай так,— ледве чутно одізвалася мати. І взявши обома руками за діл, під своїми грудьми спробувала підвести голову і не подужала. І руки, ослабши, притулилися до моквини так, як це буває із шматком мотузки, кинутим на землю у розлиту із мазниці смолу. Але очі материні, до дитини повернувшися, гаряче дивилися і справляли до її серця слова, повні животворящої надії і всемогутньої людської любові:

— Ніно, і звідси буває початок щастя для таких дітей, як ти. Ти тільки перестань хлипати.. Послухай, як одній сирітці почалося із тюрми щастя... Це дуже, дуже було давно... Їхав на весілля у чужий край гетьманенко, син гетьмана.

— Мамо, це того гетьмана, про якого люди розказують? Що в людей панську землю однімав?

— Дитино, не перебивай. Я ж тобі кажу, що це дуже, дуже було давно... І мій дід і прадід його не пам’ятає... Їхав гетьманенко у чужий край одружуватися. З ним не було ні почоту хоч би з одного козака; не було ні слуг, не то що багато, а навіть не було ні одного. Тільки той кучер, що правив кіньми. І застала їх в дорозі ніч. А кругом степ, степ та ліс. А над ними незчисленні зорі. І приїхали вони до чужої ріки і тільки що з’їхали на міст, коли це враз під кіньми дошки та бальки трісь... Та гур-гурр! Так і пішов увесь поїзд під міст у чужу ріку!

— Як, мамо, і той гетьманенко шугнув у ріку?

— Потривай, не хапайся так, дитино. Гетьманенко не шугнув у ріку, а спасся. Йому пощастило вхопитися за якийсь гак. А від коней та кучера залишився тільки батіг, який за той гак теж зачепився і висмикнувся з кучерових рук. І відчепив гетьманенко від гака батіг. А кругом ніч, куди його йти? А треба йти. І ось іде та й іде... І почало світати... Куди не гляне, степ та степ, а з лівого боку далеко-далеко темніє ліс. І йде та йде гетьманенко, батіжком помахує і над шляхом квітки зачіпає, аж роса йому на руки бризкає. А батіг був такий: шийка срібна, а наконечник та вузлики з найкращої сириці. І ось іде гетьманенко, батіжком помахує і над шляхом квітки зачіпає, аж роса йому на руки бризкає... Аж гульк: назустріч ідуть п’яні люди, самі чоловіки і жодної жінки або дитини. Б’ють коні. Коні летять... А люди на возах свистять, кричать. Та й зупинилися перед гетьманенком. А саме сонце ранок золотило і в роси кришилося дрібненькими іскрами. Та й питаються п’яні в гетьманенка:

"А що ти за людина і куди йдеш?"

А він каже:

"Я гетьманенко і добиваюся на весілля волоської королівни". А ті так і зареготалися:

"То ти це з батіжком ідеш до нашої королівни на весілля? Хіба такі гетьманенки? Ану, брехуне, скидай свою оту крадену одежу, та бери ось цю, що тобі до шмиґи".

Тай прискочили два до нього та й роздягли його до нагла. Тай один з розбійників роздягся теж до нагла та й одяг гетьманенкову одежу, а свою йому оддав. І та одежа була на череві засмальцована, а на ліктях подрана. І каже розбійник гетьманенкові:

— "Коли ти щось путнє, то наша королівна і в цій одежі тебе впізнає... А шлях до неї ось"... І не повірив гетьманенко розбійникам і не

зійшов на показаний шлях, бо в такій одежі не на весілля треба було йти, а на посміховисько людське... І вернувся назад гетьманенко і поспішав піхотою додому. Батіжком помахував і придорожні квітки зачіпав, аж роса йому на руки бризкала... І втомився він без їжі, і втомився від дороги, бо йшов багато ночей неспано. І надумав піти в ліс та горіхів пошукати. І під лісом під кущами упав знесилений, тай гадає:

"Прийшла смерть".— І заплющив очі. Коли це чує:

— А-бир-бир,— і він — гульк, аж невеличка дівчинка, може така, як ти, Ніно, завертає вівці. Завернула тай стала коло нього. Голова не запнута, косенята висять зліпленими пацьорками, бо не миті. Сама рябенька, ніс кирпатенький, ніжки взуті у постоли босоніж.

Він і каже:

— Як ти мені їсти не даси, я вмру.

Дівчинка побігла і принесла йому з ліса глечик кислого молока і доброго півхліба. Він молоко випив, з’їв трохи хліба, а що осталось, то сховав, тай питає: "Де це я?" А вона йому: "На Україні". І гетьманенко радісно подякував і, відчепивши батіг від пужална, віддав його їй:

— Оце тобі плата за їжу, і гляди цей батіжок, він тобі колись стане в великій пригоді — Та й пішов до найближчого міста. А дівчина взяла батіжок і подумала, що він не годиться завертати вівці, а годиться тільки підперізуватися, і підперезавшись пішла з порожнім глечиком у хату, що була в лісі скраю. І не встигла переступити поріг, як її хазяйка хап за руку, та й каже:

— То це ти в мене вкрала глечик молока, як я за хатою полола буряки. Ні голубко, більше не крастимеш!

Та й гукнула:

— Пилипе, а йди сюди...

І увійшов високий широконосий чоловік у тій одежі, що була на гетьманенкові, і, поглянувши на дівчину, вимовив:

— Я віддам її в тюрму!

Дівчина заплакала:

— А хто ж тітчині вівці віджене додому?

А він:

— Це вже я про овець потурбуюся...

І віддали маленьку дівчинку в тюрму. І ніхто про це не знав, бо юна була сирітка...

Тут Ніна сквапно спиталася:

— І її батька вбили, так як і нашого?

Шиянка застогнала і насилу вимовила:

— Підожди трошечки, моя дитино, я все скажу... І пройшло після цього немало часу. Коли це одного ранку почали сурмити та гукати: "Хто має такий батіг: шийка срібна, а наконечник та вузлики з найкращої сириці? Признавайтеся, за нього не буде ні добра, ні зла, а тільки відберуть той батіг і дадуть кращий." І по всім гетьманстві ніхто не обізвався. І стали шукати в тюрмах і знайшли в сирітки. Вона ним підперізувала спідничку. І негайно дівчину з тюрми відвезли просто до гетьмана. Він її впізнав і залишив у себе жити і вчитися у найкращій школі. А того широконосого чоловіка, що завдав її був у тюрму, віддали

найстрашнішому судії на ціле гетьманство. І взнали, що той широконосий обдер гетьманенка, і що він пачкує через границю. Та й спитав гетьман сирітки:

— А що зробимо чоловікові цьому? — А сирітка подивилася на нього, заплакала та й сказала:

— Нехай він пасе тітчині вівці, аж доки тітчиного віку. І нехай пасе не палицею, а тим батіжком, що має срібну шийку, а вузлики і наконечник з найкращої сириці...— І так сталося по її слову. А сирітка виросла і стала гетьманшою. І як стала дуже старою, то і вмерла. І після неї не було гетьманш на нашій землі. І наша земля тепер сирітська: хто хоче, той її і занапащає. Але кажуть, що Україною буде обладувати знов одна гетьманша — сирота. І людям буде добре, тільки ненадовго.

— А де ж вона візьметься? — Ніна з притиском спитала.

— А де сироти беруться, там і нова гетьманша візьметься...

І настала тиша під церквою у землищі. І якби хто близько був коло тих двох в’язнів, то почув би як гаряче билося серце у маленької Нінки.

— Мамо, чуєте, мамо? А чи й остання гетьманша буде ряба та кирпата... Чуєте? — знов почала допитуватися Ніна, але їй у відповідь була непорушна і глибочезна тиша. І в цей саме момент на церкві закричала сова, але маленькій дівчинці здалося, що хтось глибоко під землею застогнав... Може, якраз материна душа, покинувши тіло, кудись попід землею лине і стогне, прощаючись... І ніби, щоб переконати себе, що це неправда, що мати ось тут, Ніна вхопила її за плечі і несамовито гукнула:

— Мамо, ви все знаєте, і я знаю проти чого ви мені казку розказали... Мамо, мамо!

Але відповіді не почулося ніякої, і дитина швиденько відсунулася від матері під стіну і там голосно заплакала. А потім раптово, як починала плакати, так і перестала, вслухаючися у тюремну тишу. Але почула ту тишу, від якої тюремна відкришилася і була безмірно малесенькою цяточкою. І ось цього велетенського страхіття маленьке серце Нінчине жахнулося, не розуміючи, що воно таке. І схопилася знов бідна дитина і підбігла до дверей і почала маленькими кулачками стукати в них і розпачливо кричати:

— Людочки, людочки. Ой, Боже ж мій, людочки, мені страшно.— І затягла такий плач, яким діти силкуються заглушити свій переляк. А їй у відповідь на церкві кричала сова, та цього нічного птаха у землшці уже не чути було... І гуркнули двері і відчинилися... І увійшов у землище комсомолець Трохим Дуля, тримаючи правою рукою малесеньку мазничку, в якій горіла ганчірочка мокра від нафти. Він став боком до Ніни і дивився назад в одчинені двері. І відти увійшов ще один комсомолець, унісши не дуже довгу драбину і положив біля мертвої. А за цим другим увійшов і третій з великим каменем під рукою. Камінь був обмотаний мотузкою, зв’язаною вузликами у кількох місцях. Шиянка лежала непорушно. У неї права рука тиснулася до душі, неначе там її було важко дихати, а ліва була зведена судомно до живота. Обличчя, занімівши, одверталося у правий бік від того місця, де раніше сиділа Ніна слухаючи казку. На щоці у мертвої жінки під оком блищала велика сльоза, мабуть, злита з кількох. А сама Ніна ззаду цієї процесії перелякано і нічого не розуміючи, мовчки дивилася на все. Навіть не схлипуючи.

І комсомольці підняли Шиянку і поклали на драбину. І Ніна бачила, як з материної пазухи впав шматок хліба. Його помітив тільки Трохим Дуля... На драбині мертвій жінці під саму бороду прив’язали унесений камінь. І Ніна враз, ніби щось зрозумівши, підбігла до них і несамовито закричала:

— І мені прив’яжіть камінь... Бо я без матері тут перелякаюся! — Та Трохим Дуля швидко поставивши каганець під стіну, взяв з мокрої

соломи той шматочок хліба, що випав із пазухи мертвої Шиянки, вхопив Ніну однією рукою за плече, а другою упхнув Нінці теж у пазуху хліб... І не давши їй отямитися, потяг її з землища по східцях аж у "сторожовку", і там штовхнувши дитину в спину через церковний поріг крикнув:

— Іди, дурноверха, швидше відсіля, та ще трохи подихаєш на світі!

Від поштовху Ніна впала в траву. А далі підвівшись, пішла, хилитаючись, від церкви в долину, до людських хат.

Глава тринадцята. Самотність народу

У вікнах сірів досвіток і чути було з Палярушівки як співав один півень. Йому відгукувався другий аж на Озвозівці. Мархва прокинулася з почуттям, що вона не в хаті, і обвела очима знов знайомі речі. Ікона Спасителя вже, видно, не знімалася і не ховалася на горище. Бо висіла над столом на покуті у великім вінку з пшеничних колосків. А з боків цієї прикраси спадала зеленими кінцями уже засохла польова березка. І на вікнах у кожному кутку у пляшках стояли васильки і чебрець. А коло дверей з правого боку висів мисник, майже порожній, бо в нього на найнижчій поличці стояла тільки чорна пляшка з олією. І згадавши слова селян про те, що зараз же з пам’яті зникає сон, коли глянути на вікна, Мархва пригадала і те, що два дні не йтиме на роботу, бо возовиця і молотьба скінчилися, а в комору на чистку зерна селяни ідуть по черзі, бо всі за один раз не можуть потовпитися в ній.

Дівчина, як і всі селяни, привикла жити тільки почуттями. Селяни не вміють думати, а як починають думати, то починають і страждати. І бачені картини за останні тижні її дуже турбували. Вони були похожі на думки, зв’язані в суцільність Мархвиним безперестанним смутком. А те, що вона не знаходила кому сказати про загибель Кошелика, віддаляло її від дійсносте і робило ніби чужою в сучасному буттю. І оце зараз, після сну, юна відчула ще гостріше окремішність від зовнішнього світу. І ніби рятуючись з тяжкого настрою, вона схопилася, підбігла до вікна і

притулила обличчя до пучки васильків та чебрецю. Але саме в цю мить щось потихенько постукало в вікно. Вона припала до лутки і побачила на дворі прихилену при стіні, при вікні постать маленької дівчинки... Мархва, у чім була, вискочила надвір і спитала:

— Дівчинко, чого це ти тут?

А дівчинка ледве чутним голосом від безсилля тільки й спромоглася сказати:

— Я Ніна Шиянова...

Мархва так і вхопила її на руки, і одним духом внесла в хату та й поставила коло лежанки. "Постій Ніно, я засвічу каганець". І засвітила, і побачила перед собою тільки кістяк тієї дитини, яку вона раніше знала в Шиянів. Дівчинка була в спідничці і в полотняній сорочині з вишивкою на руках... Але та сорочина була така брудна, неначе ганчірка, яку витягли з річного мулу та й кинули на берег, і вона там на сонці і зашкарубла. І спідничка на ній аж злипалася від бруду та від мокви, і кожним рухом шорстко шаруділа, ніби поламана бляха, яка ще не розпалася на свої позначені шматки, або неначе шматок брезенту. Косенята звисали з голови і на виски, і на чоло зліпленими пацьорками, і були повні солом’яного сміття і повні нужі...

Хазяйка зараз же підійшла до столу і з-під накидки взяла ножиці і геть обстригла маленьку приблуду. Потім замівши обстрижене волосся здолу на заслонку винесла його на двір. А потім, увійшовши в хату і поставивши заслонку біля припічка, вигорнула кочергою з печі з добрий коряк попелу і насипала його в кухоль з водою. Та й почала роздягати дитину до нагла. Під цей час у Ніни з пазухи випав шматок хліба. Мархва здивовано спитала:

— Що це за хліб, хіба там вас не годували?

— Ні, то комсомолець Дуля упхнув мені за пазуху і вигнав з тюрми... Під церквою нам їсти не давали, і тільки мені... І я нишком відломлювала від своїх шматків і давала матері. Та вони не їли...

— А де ж мати?

— Мати лишилася в тюрмі на драбині.

— Як на драбині?.. Що ти говориш, бідна дитино?

— Вони, мабуть, умерли і їх положили на драбину. І як ложили, то цей хліб і випав.

— То вони на драбині лежать? А хто ж їх на неї положив?

— Та комсомольці ж, вони їх положили на драбину і прив’язали до самої шиї камінь... Такий здоровецький!.. А мене випхнув Дуля за поріг!

І Мархва на мить випросталася і щось зміркувавши тяжко зітхнула і сказала:

"Ну дитино, мовчи, я тебе скупаю і дам щось із’їсти. І лишу тебе в хаті, а сама побіжу до людей на часинку"... І вхопила Мархва з лави відро з водою і поставила біля припічка. І вхопила шаплик з помиями і винесла на двір. А внісши його в хату, поставила туди голу Нінку... І видовище було таке, що аж страшно дивитися... Жодна мова на світі не здатна передати цілковитого сенсу річей, а особливо страшних і прекрасних. Вона дає тільки порівняними на здогад те, що нам уже хоч трохи знайоме... Отже, якби в полотняну торбину заповзану по землі взяти таких цурпалків, якими топлять в маленьких залізних печах і повно їх там у безладі зв’язати, то так би випиналися вони з боків торбини, як видималися кісточки з висохлої Нінчиної шкірки. І сама вона, щоб не впасти, трималася лівою рукою за припічок, а Мархва її мила. Оченята в неї сиділи так глибоко і були такі великі, що здавалося у цій

шкіряній торбинці, що зветься Пінкою, не кісточки, а вугілля, яке виглядає з-під чола із двох дірочок.

І Мархва її спочатку сполоскала водою, а потім, натерши мокрим попелом, змила. І так робила кілька разів. Нарешті витерла її ряднинкою, якою був застелений припічок, і вкутавши в другу ряднинку, що лежала на полу в головах, висадила на піч. І зараз же подала туди шматок хліба, спочатку поливши його олією і посоливши сіллю. А той шматочок, що Ніна принесла, Мархва взяла з долу і сказала:

— Сиди ж там, їж А цей я викину надвір...

І вийшла з хати, заперши двері за собою. Але не встигла дівчина на печі з’їсти поданий шматок хліба, як знов відчинилися двері і ввійшла Мархва, тільки, що вже не сама: з нею були ще два чоловіки. Один був худий, тільки широкий у кості, середнього зросту, а одягнений у дуже стару червоноармійську шинелю без "крижівниці" ззаді. На голові мав солом’яний бриль. А другий селянин був високий, якого ми вже знаємо — Клунок. Мархва позатуляла вікна, одно спідницею, а друге порожнім лантухом, а третє своєю вовняною хусткою, яку вона брала щодня на роботу, як були холодні дні І тільки аж після цього підійшла до лежанки і, показавши пальцем на піч, сказала:

— Ось вона.

Всі мовчки підійшли. А Мархва, вилізши на лежанку і ставши збоку, коло стіни, щоб видно було всім, знов почала:

— Боже мій, на що тільки воно похоже! Голова тобі, як той кулачок, або неначе кухлик шкляний, суха, суха. А шийка?.. Ну просто шматочок, хто його знає й колишнього бубличка, що пересох, пересох; що торкни, то так на кришки і розсиплеться. Сиди, сиди... Ще й струпа начухало на всю голову. Дивіться!

І мужики мовчки дивилися, а Мархва тим часом злізла з лежанки і винесла з хати шапличок з водою, в якій мила дитину. А внісши його знадвору, знов поставила перед піччю і кинула туди Нінчину спідничку і сорочку, що лежала у кочергах. А той попіл, якого не було можна вмістити з самого початку в кухоль і який ще лежав на припічку, вона тепер висипала в брудне шмаття в шапличок і налила на все це води. А "широкий у кості" питався Ніни:

— Чи вони там тобі хоч їсти давали?

— Давали.

— А чого ж то ти і на живу душу не похожа, якщо давали?

— Бо вони спершу дуже довго не давали, а потім давали.

— І тобі давали, і матері давали? — допитувався "широкий у кості".

— Ні, матері не давали ні кришечки... А мені давав тільки Трохим Дуля... Та й то не каждий день... Тільки хліба давав, а я нишком одламлювала і давала трошки матері, та вони не їли..— І вмішалася Мархва:

— Нінко, а в чому ж то в тебе і спідничка, і сорочка, що такі шкарубкі та брудні, неначе щодня мокли в помиях? Мабуть, там вони давали самої води?

— Ні, спочатку нам не давали ні води, ні хліба, а потім внесли нам яшної соломи і застелили діл... І внесли двоє відер води... і полили з одного відра солому, а з другого вилили на діл... Та й сказали, що це вони на те так зробили, аби ми пити не хотіли... І все було мокре... І ми спочатку у землищі тільки стояли, а потім мати лягли і я коло них лягла, бо не можна було встояти.. І ми так завжди пити хотіли і смоктали

солому. А коли солома стала така гидка, що аж смерділа, то ми вже і не смоктали... А тільки лежали і було там дуже страшно...

І "широкий у кості" аж тепер скинув бриль і взявши його під руку, знов спитався:

— А чи твоя мати жива, чи ні?

— Я не знаю, бо як вони кончили казати казку, то вже мовчали... І як їх клали на драбину, то вони теж мовчали... І як під саму бороду прив’язували їм каменюку, то вони теж мовчали... мабуть, умерли...

І "широкий у кості" поли до своєї кишені і витяг звідти у чорній табакерці дорослий тютюн, а з торбинки витягши шматок газети "Харківський Комсомолець" почав крутити цигарку, ніби не зважаючи ні на кого. А коли в нього з-під руки випав бриль додолу, то він і його ніби теж не помічав.

— Гм, то що ж то вони налагодили її в Бенерину кручу? — нарешті він озвався, неначе ні до кого, а сам до себе:

— У святім письмі колись читали в церкві, під якою тепер катують людей, що коли ти маєш спокусити якусь душу, то краще собі почепи на шию жернов росєйський, та й плигай у море... А вони роблять навпаки: хто не хоче слухати їхньої спокуси, то тому вони й чіпляють жернов росєйский.

— Та не росєйський, а осельський,— поправив його високий його товариш. Але "широкий у кості" на нього навіть і не глянувши спитав:

— А чи ти знаєш, коли твоя жінка вичуняє? Ні не знаєш. І письма святого ти не знаєш, бо не читав, а тільки чув. Що, може, скажеш, читав?..

І Клунок притиснутий до того місця, коло якого вже не можна замовчати, почав ображено виправдовуватися:

— Та ти ж знаєш, що я читати не маю часу. І письмо святе я тільки чув, як читав у церкві останній наш піп...

— Ну, то й мовчи... Бо святе письмо не твого розуму. А я чув, що жернов росєйський... І Лукіян Кошелик так завжди і говорив. А він святе письмо знав краще від самого дяка. І ось тепер і виходить все по писанні святих книг...

Але тут уже заговорила молода хазяйка. Вона весь час з величезною увагою і відданістю прислухалася і придивлялася, що "люди" говорять з Ніною, і що Ніна говорить "людям". Бо від цього залежало виправдання того, через віщо закликала їх до себе такої пори:

— Люди добрі, все село вже знає, що Лукіяниху Кошеличку вчора вранці вхопили і повезли в Балаклею і вже напевно не для того, аби вона вернулася додому.

— Що, що село знає?.. Воно ще й не те знає, та мовчить, бо криком дороги на Балаклею не переб’є і не злякає нікого...— вставив своє "широкий у кості" наперебій Мархвиній мові, неначе для того, щоб схаменути дівчину.

— Ні, село цього не знає, що я знаю... Село у Бенерову кручу не заглядало. Воно не бачило...

Рвонулася Мархва знов говорити та їй знов перебив "широкий у кості":

— Неправда, село все знає. Воно знає і те, що коли Карахонька вила над кручею, то два комсомольці хотіли її вловити, але вона плигнула в кручу... І вони туди не пішли, а люди деякі пішли і побачили...

Але тепер у селянина вирвала мову знову Мархва:

— Коли люди побачили і село знає, то може скажете, чи надовго нас хватить, коли так і надалі будуть нами порядкувати? Я не маю супокою з того часу, як помогла отому нещасному чоловікові, через якого і Шияни пішли на пропаще, і Лукіян Кошелик згубив голову... Коли скажена собака тільки хоче когось покусати, то все село зараз ґвалтом її вбиває... А чого ж це село мовчить, коли звірюка страшніша від всіх скажених собак на світі нас хватає і табунами, і поодинці, і глитає, і не видно, коли вона наглитається?..

— Е, дівко-дівко!.. Дурний піп, дурна його й молитва: що це у Тимоша Клунка чи в мене такі роги поросли, що можна злякати комуну? Е, дівко, дівко! Та ти знаєш, що тепер найкраще мовчати, а того слова, що держить у собі совєтську власть, і на язик не пускати.

Треба мовчати так, неначе і на світі комуни немає... А хто її називатиме, той ніби кликатиме нас, аби ми її скинули. Та хто і де той хтось, щоб совєтську власть поміг скинути з нас, знесилених роботою та тюрмами? Краще мовчімо і мовчки робімо, що в наших силах... Ось ця дитина нехай у тебе сидить так, щоб про те мало хто знав. А ми кутком їй допоможемо... А пробувати трусити совєтську власть за барки, це з себе повитрушувати душі з кісток, он що!

— Воно таки так, якось треба одно другому помагати, бо прийшли останні времена...— підтримав Тиміш Клунок, надіваючи обома руками бриль на голову, а надівши, ще додав:

— Треба йти, поки раньше, бо хто ходить у тьмі, той мусить мати ліхтаря, так говорив колись покійний Лукіян...

— Ти, Тимоше, ніби живеш на те, щоб тулити слова непотульні... Що говорив, то говорив багато дечого покійник. Говорив він і про це. Але он як: "Хто ходить у тьмі, той спотикається",— суворо поправив товаришеві

"широкий у кості" і запхнув зроблену цигарку за вухо, а потім,. нагнувшись, дістав бриль із долівки і оглянувши його з усіх боків, ніби долі щось могло трапитися з ним,— надів поволі.

А Клунок тільки глянув на нього і зітхнувши глибоко, переступив першим поріг хати. Та Мархва не йшла виряджати з хати сусідів, вона стояла мовчки коло столу і дивилася, поки за останнім зачиняться двері. А потім повернувшися до Ніни на піч і зітхнувши глибоко промовила:

— І що ми з тобою, Ніно, такі немічні, будемо робити на цім страшнім світі, та ще такої глупої ночі, коли навіть перші півні бояться подати глас?

— Тітко, тітко, подивіться у вікно, уже не ніч, уже білий день надворі! — почулися з печі Нінчині слова... А Мархва спочатку здивовано, а потім весело подивившись на Ніну сказала:

— Справді уже день, а піду я та внесу соломи та будемо снідати варити...— І зараз же пішла надвір. А там перед хатою, посередині того місця, де був колись став, кублився туман довгою смугою, позначаючи течію річки. Але Мархва нічого не помічала, вибираючи за хатою в купі соломи такої соломи, якою легше можна протопити... І диво дивезне, в душі у неї була яснота і легкість така, яку тільки чистосердечні юнаки колись переживали після сповіді

Глава чотирнадцята. Де зло переможно крокує, там гроби ніколи не стуляють свої пащеки

Була година 9 дня. Контора Попівського колгоспу стояла серед вигону одчинена на всі двері. І звідти чулося клацання рахівниць, голосне, але одноманітне і вперте. На ґанку сидів Тиміш Клунок. Він спирався на виломлений з верби ціпок і дивився в поле. Нарешті він ціпок узяв у другу руку і сам, випроставшись, скинув бриль і поклав його на коліна. І через мить він надів його знову, неначе почуваючи, що у

нього бриль лишній. Він мав рацію. Бо проз колгоспну комору їхав голова колгоспу. І коли він порівнявся з ґанком управи, то Тиміш Клунок вже стояв, пере міняючи в стоянні ноги, неначе в нього тіло стало Бог його знає яке важке.

— Ну, що скажеш, чого ти сьогодні не на роботі? — спитався хазяїн, злазячи з бігунки.

— Та ви ж мені ще вчора сказали, щоб я прийшов саме в цю пору...— Замість здоровкання, зустрілися такими словами обидва чоловіки.

— Уже й ти разом з усіма напинаєш мені брехати у вічі. Ну, скажи, хто чув, що я тобі сказав, аби ти сьогодні прийшов сюди. Хто? Ну, чого ж ти мовчиш?

Ці слова справили надзвичайне враження на Клунка.

І він кашлянув і підсунувши бриль над чолом, яке враз покрилося потом, почав його терти правою рукою, лишаючи там темний слід від пальців, що були і в пилюці, і в бруді.

— Ви сказали, щоб я прийшов саме в цю пору... Бо моя жінка недужа вже другий тиждень... Ви обіцяли дати трохи пашні,— неначе вже з-останньої снаги проказав селянин.

— Добре діло, це коли я якогось колгоспника зустріну за цілий день раз, то це я йому там призначив побачення? Добре діло! — І вже роздратовано і злобливо став присікуватися:

— Як тільки ти мені зараз не скажеш, хто чув, то я тебе негайно арештую як брехуна і саботажника. Ну хто чув, кажи?

Тиміш Клунок мовчав і ворушив бриль у нерішучих і нещасних своїх руках, а Єшка Хахлов провадив своє у всезростаючому піднесенні:

— Мовчиш, бо боїшся... Знаєш куди за брехню та саботаж загнали і Лукіяна Кошелика. І тебе ця доля не мине, і кожного не мине, хто тільки посміє мене обдурити!" — І, глянувши на відчинені двері контори, ще з гіршим натиском став говорити:

— Ач, ви видно сьогодні всі змовилися против мене і писарі кудись порозходилися, покинувши в конторі навстіж двері, щоб туди заходили прохані і непрохані саботажники... Ану, обізвися, хто там є, га!..

І раптом там зупинилося клацання і почулися кроки. І вийшов на ґанок Бунтуш і спитався:

— Це ви кличете, товаришу голово?

— Я, я, чого це у вас двері навстіж, а мені здавалося, що там нікого нема, хоч хтось ніби й клацав?"

— Товаришу голово, це ми підбиваємо місячний баланс і одчинили двері, щоб задухи не було.

— Видно, що боялися задухи, що посадили ось тут його стерегти чи я не їду! — доводив своє Єшка Хахлов, показуючи пальцем на Клунка Тимоша, а Бунтуш, обороняючися, знову одповів:

— Учора цей колгоспник приходив до вас, щоб ви дали пашні, бо в нього недужа жінка. А через те, що ви завжди заклопотані і часто забуваєте, то ви звеліли мені запам’ятати, коли йому прийти.

Почувши таке Тиміш Клунок аж засіяв, аж полегшено утер чоло рукавом правої руки, так само, як це роблять жінки, а товариш голова кумедно та непевно заговорив знову:

— Ні, я приїхав по іншій справі... Я приїхав, аби... Аби...— І враз обернувшися стурбовано спитався: "А це хто так швидко ще до нас?.."

Але не встиг хтось із присутніх щось відповісти, як з легкового авта вилазив районовий комісар Тюрін і весело тримаючи руку під козирок, говорив:

— Будьте готові, товаришу Хахлов. Як сьогодні себе почуваєте? Бачу, бачу, що дуже добре! — А стискуючи вже руку голові, він говорив, ніби боявся забути якесь слово:

— Пошліть, будь ласка, ось цього товариша, нехай негайно покличе до контори ту сироту, дівку Кужелівну... Коли ж її нема дома, то викличте її з роботи!

І Єшка Хахлов трохи схвильовано і ніби прохаючи вибачливо звернувся до Тимоша Клунка:

— Підіть швиденько та покличте негайно до контори дівку Кужелівну і самі з нею разом прийдіть, і вже вам тоді і дозвіл видам на пшеничне борошно.

І Тюрін з Єшкою пішли просто в кабінет голови колгоспу, а Бунтуш, прив’язавши до тину коня, запряженого в бігунку, пішов знов клацати рахівницею, але вже за собою зачинивши двері. Тоді, як Тиміш Клунок, прибігши в двір до баби Пріськи і побачивши, що Мархва вішає прані сорочки, оглянувся на тім місці, де перелаз, а потім підійшов до Мархви і засапано і стеряно заговорив:

— Ну, Мархво, пропали ми всі... Пропали і собаки не брехали!

— Хто пропав і чого? — здивувалася дівчина.

— Ми, що до тебе вдосвіта приходили, дивитися на маленьку Шиянівну, он хто пропав.

Мархва з тими сорочками, що на плечах були і яких не встигла повісити на шворці, і з очима повними питання та тривоги стала дивитися мовчки на сусіда, а сусід говорив:

— Вони вже все знають. Я прийшов до контори, бо голова колгоспу обіцяв дати пашні, що жінка моя хвора... Прийшов, а він так і накинувся на мене, як мокрим рядном. Чого не роблю та чого сиджу коло контори, а потім як визвіриться та як закричить: "І тобі те буде, що й Кошеликові.." А тут з району неначе з хмари випав комісар та й собі: "Покличте негайно дівку Кужелівну, хоч з дому, хоч з роботи." Та й негайно погнали мене за тобою. І як собі хочеш — іди, а я не піду. Мені рятунку нема, та й тобі.. Пропали ми всі, он що!

— Дядьку Тимоше, іти туди я не боюся, однаково вони зженуть із світа де завгодно того, кого не іменували. Я піду. Я скажу тільки бабі Прісьці, щоб оту дитину на якийсь час пригріла. Мені через Ніну ховатися не можна...

— Мархво, та це ж хто його й знає, що буде, коли ми самі туди ітимемо, аби з каменюкою на шиї у Венерину кручу летіти! Та це ж.. Але, Боже милосердний, куди ж його дітися? — гукнув він якось уже несамовито, не дивлячись на Мархву, а озираючись на боки очима зацькованого і від переляку уже безглуздого собаки, якого оточили гицлі з кіллям, заради убогої його шкіри... А потім уже не сказавши і не гукнувши, а якось прохрипівши знеможеною своєю душею: "Нема куди, нема куди, хоч з мосту та в воду". І без жодного слова, покинувши дівчину теж перелякану, побіг вуличкою до своєї хати, де чути було, як кричала маленька дитина і кудкудакала курка.

А в кабінеті під цей гук у голови колгоспу одбувалася подія, переходячи у загальну картину нашої повісті. За столом сидів Єшка Хахлов у сірій кепці і дуже уважно слухав свого начальника. Його шкіряна тека лежала на столі нерозстібнута. Всі ручки і олівці були зібрані коло подвійної чорнильниці у вузенькій кавчуковий кухлик без ручки. На стіні проти нього висів картуз комісарів, форми гепеви. А за

спиною в нього, коло самої стелі тримався портрет Сталіна і по-простацьки дивився на цих двох людей. Але всі події країни, що пройшли через свідомість кожного громадянина, а особливо господарча і національна політика на Україні говорили конкретніше про цей простацький погляд грузина з диявольською душею. Комісар ходив перед столом повільно, але напружено. З його ходи почувалася його думка зосереджена і настирливо одноманітна. Почувалося, що кожна передмова перед ділом зменшує його суть для комісара, і він говорив так, неначе дихав димом на тій пожежі, в якій догоряють його вороги:

— Не люблю я слів, але без них обійтися не можу, як і кожна людина, і через те мушу говорити. Справа у мене одна: зміцнити нашу совєтську державу. І коли я їм, то тільки для того, щоб комуністична партія була могутнішою. І коли я сплю, то тільки для того, щоб вона мала свіжішу голову; і коли я дивлюся і заплющую очі, то тільки для того, щоб краще бачити ворогів нашого будівництва. І я сам собі зробив висновок, що в такій країні, як Україна, не тільки потрібний всезаморожуючий жах, а й хижа солодкість змііного почуття перед тим, як ужалити свою жертву на смерть. І царський уряд володів і цією зброєю, але так незграбно, що в розумних людей викликав противне почуття смаку. Я говорю про доми розпусти, якими він розкладав і піддавав гниттю непотрібні йому прошарки суспільства. Тільки тоді він це робив з найбіднішими, а ми мусимо це робити з недобитками куркульства. Тоді царський уряд робив доми розпусти і світив щовечора коло них ліхтарі, зовні маніфестуючи своє розкладницьке діло; а ми мусимо робити це зсередини, маніфестуючи на обличчі нашого діла привичне куркулям добро. Для цього треба вибрати найкращу якусь молодицю, чи дівчину і подарувати їй лишній будинок, ніби за якусь надзвичайну заслугу. А вже, коли вона одержить такий подарунок, то не матиме душевної сили відмовити щось своєму доброчинцеві, і — справа наша аж по нігті і по волосся!..

— Ну, а той... А хто буде перший ночувати у такій нововідкритій установі?

— Як хто? — здивовано зупинив очі комісар на голові колгоспу, неначе той враз з’явився його очам у ніколи не баченому вигляді.

— Еге ж, хто буде перший ночувати... Бо туди ж вибиратимемо найкращих. От хоч би і Кужелівну... Хто мусить з нею перший злягатися?

— Ну, це вже ви таке кажете, неначе і самі не схотіли б бути першим? — усміхнувся комісар.

— А не схотів би, бо в мене є жінка...

— Не турбуйтеся за це, товаришу голово. Такі обов’язки не ляжуть на ваше сумління! — різким тоном почав знов говорити Тюрін, уже оговтавшись од несподіванки:

— Це справа надзвичайної ваги. Не будуть же молоді куркуленята завжди вовченятами, що тільки знають, що вити до тієї вовчиці, яка скочила в ліс. Знайте, що з такими завжди ночувати буде голова районної гепеви. Не важно, чи він буде одружений, чи парубок: державна повинність для всіх обов’язкова. І після цього так чи інак, а ночована дівчина буде повертати свою увагу до свого першого. А перший не забуватиме її тим більше, чим згадана дівчина буде мати ширше коло клієнтів. Таким чином і справи розшуку політичного і розшуку карного ближчі будуть до опіки державного нагляду.

— Он що!..— протяг удавано, глибокодумно Єшка Хахлов і голос цієї креатури прозвучав ніби насмішкою.

— Немає вам чого "онщокати" тоді, коли ви повинні бути в шорах певного порядку. Бо цей розрахунок справлений на те, щоб партія могла тримати людей за найглибші струни їх буття! — процідив крізь зуби загрозливо Тюрін.

— І запам’ятайте ще і те, до найглибших фібрів уже вашого єства, що ці "нововідкриті установи", як ви зводили сказати, ми введемо в культ так само, як християни ввели в культ батьків хрещених, які хрещеникам ставали найближчими людьми після рідних батька та матері... А в данім разі начальники районних гепевів будуть найріднішими особами по батьках всім куркулівнам, і потім..." І повернувся спиною до свого співрозмовника і пішов до вікна мовчки. А голова колгоспу від швидких змін душевного стану, що стали тепер причиною нападу страху, аж скинув із голови кепку і, положивши її на течку, встав і почав був схвильовано мимрити:

"Вибачте мені мою непередбаченість..." Але помітивши, що Тюрін коло вікна зупинився і перегнувши праву руку дивиться на годинник і зовсім вже не зважає ні на які слова, Єшка Хахлов зніяковіло замовк. І саме в цей момент хтось несміливо постукав у двері. І Хахлов зразу хотів сказати: "Ввійдіть". Але тривожно глянувши на начальство тільки кашлянув все-таки голосно і знов сів на своє місце, зиркаючи нерішучо то на Тюріна, то на двері. А комісар, дивлячися лише на двері, підійшов до них і, ставши перед ними, сказав: "Можна".

Двері відчинилися і на порозі зупинився рахівник Бунтуш. Він, спочатку заникуючись, ніби не знав, що говорити, а потім: "Там... Той.. Прийшла Кужелівна",— насилу вимовив, неначе та людина, що признається приятелям, як вона не мала сили врятувати того, що вчора втонув. А Тюрін же йому на те:

— Підіте зараз до мого авта. Там лежить у ньому з фанери скринька на сидінні. Ви її принесіть сюди.— І коли Бунтуш її вніс, завбільшки з добру теку, комісар звелів: "Попрохайте колгоспницю Кужелівну почекати, поки її покличуть".

Бунтуш вийшов. Скринька зараз же була поставлена на стіл перед Єшкою Хахловим рядом з його текою і урочисто відчинена. У ній у червоних гніздах, навмисне для цього зроблених, лежало два револьвери і ніж-колодач, такий, яким колись селяни кололи свиней. І

власник колекції, не питаючися, чи хоче того Хахлов чи ні, почав робити пояснення до своєї чудної колекції:

— Ось дивіться, це револьвер носачівського бандита, що звав себе вільним козаком. Він убив цією зброєю п’ять комсомольців, чотирьох червоноармійців і одного продкомісара. І нарешті я його із своєю рейдуючою командою упіймав... Правда, уже нетямущого від ран. Він умер через п’ятнадцять хвилин на руках у мене. Я люблю такі експерименти, а це ось... Це револьвер, яким я убив Шияна, після чого знайшов у траві, як ішов назад до колгоспної управи, вже ось цей колодач... Скажіте...— І він тут випростався і глянув у очі Єшки Хахлова:

— Ви знаєте, чия це зброя? Чий це ніж?

В питанні почувалося надзвичайне задоволення тієї людини, що впіймала другу на такім учинку, за який нікому не жалує голови. Але це почування було фальшиве, бо збудоване було на ефекті чекістсько-артистичному. Такі ефекти привикли вживати советчики один до другого, без всяких на те підстав, лише з однією метою, потішити себе хвилинним ніяковінням товариша, за яким іноді стоїть один відсоток причастности до діла. Так само, як і рибалка закидає вудку у воду не тому, що на тім місці є риба, а тому, що там вода, а в воді можлива скрізь риба. Хахлов же, почуваючи на своїй совісті тягар попередніх розмов, уже був певний, що машину заводять на нього. І нагнувшись над ножем і торкаючи його обережно пальцем указової правої руки, безтямно кректав і говорив: "Цей ніж?.. Гм... Мені здається, що я його десь бачив... Гм... А де, їй-богу не знаю...

— О, коли не знаєте, то не турбуйтеся, швидко взнаєте! — тим самим тоном психічного терориста заспокоїв свого колегу Тюрін. І потім, не зачиняючи скриньки, гукнув туди, звідкіля чулося клацання рахівниці.

— А покличте колгоспницю Кужелівну!

Клацання затихло. Ще мить і відчинилися несміливою рукою двері і в кабінет голови колгоспу увійшла Мархва і стала мовчки коло порогу. Після цього знов стало доноситися клацання рахівниці. Але у Мархвиних вухах стала нити та тиша, під час якої летить смертельна куля до чиїхось живих грудей; або розтинається останній крик життя з-під облупаних мурів сонного міста. Мархва мовчала. Мовчав і голова колгоспу, і мовчав Тюрін, ніби ждучи першого слова від дівчини. І разом з тим він її з приємністю озирав, немов ту річ, яку зараз візьме і скрізь там обмацає, куди ще не сягнуло око. Але диво з див. Мархва і зараз так само була прибрана, як і тоді, коли йшла на сходку... У сивенькій вовняній спідниці, в зеленім поясі і зелена стрічка звисала на спину разом з русою косою. А ті молоденькі дівочі груди випирали гострі крайки, прикриті білесенькою сорочкою. Здавалося, що то кінці двох крил, якими летить її серце у гаряче та рожеве чуття чоловічого захоплення... Боже, Боже, яке велике щастя зустріти такий лет ще чулими та молоденькими грудьми!

Але ж яке то і велике горе знати, що ці рожево-ніжні крила жаги зламаються під тиском тягару грудей ґвалтівника, який не раз роз’ юшувався звіриною люттю до земляків і родичів нещасної полонянки!..

І майже містичну мовчанку перервав Єшка Хахлов. Мабуть, він хотів перед комісаром показати ще і свою пам’ятливість так само, як уже показав свою догадливість:

— Дівчино, чи прийшов з тобою і той товариш колгоспник, який тобі передав наказ товариша комісара прийти сюди?

— Ні, я сама прийшла,— відповіла вона спалахнувши блідим лицем тій небезпеці, що чигала на неї з кожної порожньої точки сумної установи.

— Як же це так?.. А я ж йому сказав прийти...— здивувався він і встав ненатурально швидко і рушив у другу кімнату. Та йому вслід гукнув начальник:

— Ви тут потрібні.

— Я зараз,— затята і вже цілком натуральна була відповідь за межами досягнень комісарового погляду.

І коли Єшка Хахлов вернувся назад, то Тюрін сидів вже за столом на його місці, а Мархва стояла перед ним і слухала комісара. Єшка навшпиньках вийшов знов, вніс стілець і, сівши збоку свойого місця, став теж слухати:

— Не думай, дівчино, що я ворог оцим людям, що живуть у селі. Я не ворог. Я мав би найбільше щастя на цім світі, якби селяни стали справді щиро і в думках совєтськими людьми, а не тільки на язик, і через те я тобі найбільший приятель... І коли я перед тобою розчинив цю скриньку з усякою зброєю, то не для того, аби тебе злякати, а для того, щоб ти бачила оцю диявольську силу, якою люди вбивають один другого. Бачиш, між револьверами, якими я не одну лукаву людину застрелив, і ніж лежить невідомо чий... Його я знайшов у вашім селі. Здається, коло Шияна. І як не помиляюся, ним вимахував Скакун Полікарп, як ішли робити "план до двору"... Може, ти знаєш хазяїна цьому ножеві?

Мархва тремтячою рукою взяла рукав лівої руки і втерши ліве, а потім праве око, і спустивши руки до фартуха, обвела очима, неначе впізнаючи стіл і комісара, і ледве чутно відповіла:

— Я не знаю...

— Не знаєш?.. Буває всьо на світі...

І, вставши з місця, він узяв ніж із скриньки і подаючи його Мархві з лисиним виглядом обличчя, попрохав:

— Візьми, будь ласка, і подивися, може ти його десь і бачила?

Мархва, взявши, глянула і зараз же поклала назад у скриньку. І трохи оговтавшись сказала: "Ніж наш". І тепер сміливо і ясно подивилася комісарові у вічі. А він ніби аж зрадів, аж руки став терти та приговорювати:

— От і добре, справді добре... Ніж твій, і я тобі його верну... Люблю... Такі люди мені змалку подобалися. Сміливо і щиро. Добре...

І вже неначе давній дівчинин приятель спитався так, як це роблять, коли розгадують загадки:

— А як ти думаєш, що я з тобою зроблю за цей ніж, яким вимахував Скакун Полікарп?

— Уб’єте мене,— стишеним, але рівним голосом вимовила Кужелівна і глянула нерухомими очима на комісара.

— Ні, за те діло, через яке я тебе покликав, не вбивають, а нагороджують... Ти ж відняла колодач у Скакуна і кинула в траву. Якби була не одняла, він був би зарізав мене. Ти, видно, знала, що він на мене має зуб?

Тут уже Мархва здивована і вибита з тільки що утвореної ясноти душевної, мов якась домашня маленька тварина, що впала в річку і, знесилено плаваючи у глибокій воді, не кричить, а тільки дивиться жалібними очима, хто з живих на березі її врятує. І взялася правою рукою за стіл і ледве-ледве помітно похитнулася.

— Що ж ти мовчиш, невже не хочеш говорити? — наполягав "приятель селян".

— Я нічого про думки Скакунові не знаю. А я тоді побачила свій ніж і одняла, тай годі..

— Дуже добре, дуже добре... Ти не признаєшся, що ти у нього відняла ніж на те, щоб він не зарізав комісара, та мені байдуже. Тебе совєтська власть нагородить за таки прекрасний вчинок громадянки. Я прикладав до цього всі зусилля, бо я не люблю, щоб славна справа була не оцінена належно. І ти ніби серцем чула, що тебе чекає нагорода, та й убралася сьогодні неначе на великі свята.

— Я убралася на смерть у все своє найкраще. Я не йшла сюди по нагороду...— ніби аж зойкнула від внутрішнього болю, який раптовим підступом ударив і в душу дівчини, і в її серце.

— Не йшла? І отже будеш нагороджена.— І тут він витягнув з кишені піджака на лівім боці завчасу напоготовлений папір. І поволі розклавши його, став читати:

"Через те, що Кужелівна Мархва героїчно врятувала життя совєтському робітникові балаклейської надзвичайної тройки по боротьбі з бандитизмом, совєтська власть віддає їй хату, відняту у зрадника і польського шпіона Євгена Шияна"..

Прочитавши все, він замовк і став пильно дивитися, яке враження зробило на дівчину. А та, неначе опущена у якусь велетенську пустку тиші, збліднувши, мовчала. Здавалося, в неї зупинилося і серце від несподіванки і не видно було, щоб ворушилися груди від подиху. З таким виглядом приймають не нагороди, а страшні і не зароблені моральні муки. Не знаю, як це у свою увагу занотував комісар, але він устав із-за столу і, швидко підійшовши до мовчазної дівчини і взявши її руку в обидві свої, став вітати:

— Вітаю тебе з винятковою увагою совєтської власті, і совєтська власть сподівається, що ти уже із завтрашнього дня перейдеш у свою хату жити і даси можливість приїхати до тебе найближчими днями і привітати тебе з новоосідком, у твоїй уже хаті…— І повернувшися до Єшки Хахлова закінчив:

— Щоб ви конче взавтра рано перевезли все добро цієї громадянки в нову оселю і потім оголосили всьому населенню про подію…

І схопився Єшка Хахлов із свойого місця і зробив крок і собі в напрямку до дівчини, видно теж вітати. Але юна у цей момент похитнулася і почала падати, ставши непритомною. Її підхопив комісар за стан і посадив на стілець, промовивши до свойого товариша:

— Внесіть склянку води.

Але в цю саме мить відчинилися двері без стуку і Бунтуш схвильований став на порозі. Він був байдужий до всіх цих людей, бувши сповнений враженням, яке своїм розміром переростає всі перепони в людських стосунках:

— Товаришу голою, Клунок Тиміш утопився у власній криниці, він упав туди сторч головою. І зараз із води видно тільки одну ногу, якою зачепився за жолоб…

А комісар, тримаючи Мархву за стан, визвірився на Єшку:

— Я кажу, подайте склянку води!.. А ти чого вилупив очі і стоїш, як дурний? Іди до свого діла негайно!

І голова колгоспу, і Бунтуш вийшли і зачинили за собою двері.

Глава п’ятнадцята. Людська кривда немилосердна навіть до своїх слуг

Та голова колгоспу, Єшка Хахлов, замість того, щоб принести води і привести до пам’яти Мархву, вискочив із управи і одв’язав свого коняку. І, вже сидячи на бігунці, стьобнув його з усієї сили батогом і помчав до своєї хати.

Коло хати ж в його садочку колгоспна дівчина Секлета, якраз вивізши возиком його дитину, дивилася чогось на вишню, не випускаючи з рук билець візка.

Єшка Хахлов, підлетівши до тину своєї хати, зупинив коня і не прив’язуючи його, а тільки кинувши віжки на бігунку, побіг у хату. А його запряжений кінь, спочатку смикнувши головою віжки, а потім нагнувши голову, ніби зацікавлений травою, рушив з місця. І почувши, що ніхто не спиняє, з піднятою головою швиденько повернувся на місці з бігункою і помчав до конюшні... І Секлета тепер вже не дивилася на вишню, а в той слід, що залишився від коняки...

Єшка ж Хахлов, ускочивши в кухню і скинувши з голови ленінську кепку та з усього розмаху повісивши її на кілку, підійшов до жінки, яка ліпила вареники коло столу, і гукнув схвильовано:

— Ну, Маша, такого ганебного становища я ще ніколи не мав, як у цім колгоспі з моїм земляком Тюріном. Якась божевільна і противна особа. Я вже сьогодні витримати не міг. Поводиться мерзотник так і зі мною, як з кожним пересічним колгоспником... А я... Я вже тобі казав, що мені треба відпочити... Я собою володіти не можу. При ньому я просто безвольний... Не можу заперечувати найодвертішій брехні... Завжди згоджуюся... А як він з очей... Вся ненависть накипіла вибухає з грудей... Але ж яка мені від цього користь? Коли при стосунках із колгоспниками я відчуваю, що підробляюся під його смак і стиль, і завжди роблю проти себе і проти совісті. От і сьогодні довів отого Клунка до самогубства.

— Якого Клунка? Що ти говориш?

Обернулася з вареницею в руці, а в другій з ложкою сира Хахловша:

— І будь ласка, так не хвилюйся... Бо так ти ще гірше себе заморочуєш... До якого самогубства?

— Та ти знаєш... Він був бригадиром. І скинули його з тієї посади за те, що він коло Шиянової хати, як робили "план до двору", щось сказав... І тепер він втопився... І все винен він... Тюрін винен, а виходить по всьому, що це я винен... І де ти другу таку особу знайдеш, щоб усі злочини, які Тюрін наробив, лежали на совісті цієї другої особи, а він щоб був чистим голубом, а ця особа злочинцем?!!

— Ну вже наказав, хто його зна й чого і для чого? Найшов голуба! Та хоч би ти і всі твої колеги щодня убивали чи доводили до смерти по одному куркулеві, то й товариш Тюрін ніколи не здаватиметься стороннім людям святим. І завжди буде своєю голубиністю чорніший від чорта, осмаленого пекельним вогнем... І що це на тебе найшло?.. Бери он там у мисці свіжі вареники та з'їж та їдь у поле до роботи. Це важніше від твоїх стосунків із районним комісаром. І він підлягає парткому...

І повернувшися від чоловіка, стала вкладати сир у вареницю. А він, неначе торкнутий гарячим у незав'язану виразку, аж ойкнув від обурення:

— Та ти ж розумієш, що селянин утопився! І що я покинув їх усіх з районним комісаром у колгоспній конторі через те, що серце не витримало! Що я мусів це зробити, аби врятувати якусь незалежність своєї думки... Я просто їх покинув, щоб не виконувати волі Тюріна... Щоб хоч раз він наткнувся на мою твердість і на мою рішучість...

— Ну, ну, вже цього то я від тебе не сподівалася! — поволі знов від своєї роботи повернулася Хахловша:

— І це ти справді зробив через оці причини?

— Та кажу ж тобі, а не якомусь глушманові. Ти ж чуєш, що в душі у мене все кипить і що мені зараз не до брехні, або якогось мерзенного боягузкання... Я страждаю!

Не знаю, що сказала б на це жінка своєму чоловікові, якби їх розмови не перервав стукіт у двері... Від нього вони обоє аж здригнули, і не зразу у їх вийшло звичайне у таких випадках слово дозволу, а тільки тоді Хахловша його сказала, коли самі двері відчинилися і за порогом показалася постать Тюріна, зігнута чемною усмішкою і чемними словами:

— Чи можна до вас?

— Будь ласка, ідіть, ідіть! — пролунало ніби спокійно з хазяйчиних уст.

Тюрін переступив поріг і з тією чемною усмішкою, звернувся до хазяйки:

— Ви мені вибачте... що я візьму вашого чоловіка в його кабінет на кілька хвилин.

Але сам Єшка Хахлов, не зважаючи на те, що непроханий гість звернувся до господині, а не до нього, схвильовано і трохи ненатурально піднятим голосом вимовив:

— Товаришу комісаре... Я до ваших послуг буду готовий тільки через годину.

— Дуже радий... Дуже радий. Тільки шкода, що ви забуваєте про те, що я ще начальник балаклейської районної гепеви. І ви напевно прекрасно знаєте, які права дала партія цій організації... І повірте,

товаришу Хахлов, що я вас більше п’яти хвилин не затримаю",— твердо підкреслив своє бажання Тюрін.

І Хахловша, вже не ліплячи вареників, дивилася на комісара схвильованими очима, і чекала, щоб умішатися в розмову. І коли ця нагода трапилася, вона продиктувала чоловікові:

— Я ж тобі казала, що обід буде готовий через годину… А ти не дочув і, мабуть, думав, що обід кінчиться через годину…— І, повернувшись до комісара, попрохала:

— Товаришу комісаре, це я винна, що він вас так зустрів. У нього в голові, видно, отой випадок із селянином, що, кажуть, втопився. І, ви лишайтесь в нас і разом пообідаємо і за обідом розв’яжете свої справи. Запрошую вас і від себе, і від свого чоловіка…

Тюрін подивився на неї всерозуміючим поглядом і вимовив заспокоюючe:

— Бачите, шановна товаришко. Сьогодні ваш чоловік повівся в конторі як непримиренний ворог куркулячого класу і я прийшов йому висловити співчуття та й годі… Ну, іще там дещо сказати. І ви вже мені вибачте, я на кілька хвилин візьму вашого чоловіка в його кабінет…

— О, прошу, прошу… Він завжди мені говорить, що ваші розмови його активізують надзвичайно.

І Єшка Хахлов уже відчиняв двері, а за ним ішов Тюрін. В кабінеті комісар, не сідаючи на запрошення, і цим не давши сісти Хахлову, почав з приємною усмішкою:

— Я ще раз зазначаю, що на мене ви справили прекрасне враження сьогодні в конторі… Дай, Боже, такої непримиренності у всіх партійців до куркулів, то в нас все буде на мазі… Але я через кілька хвилин

поспішаю назад у Балаклею... Ви, звичайно, не забули про те, що я казав, аби Кужелівну завтра перевезти у подаровану хату. Але я забув вам додати, що треба перед тим зробити. Ті двері, що до сіней і до хати — викиньте... Пошліть плотників і вставте нові... І щоб вони були із осередніми замками. До кожного замка зробіть по два ключі. І ніяких гачків до дверей не чіпляти... Замки робити доручіте певному слюсарові. І щоб він зробив у кожному за лису дві дірки в такому становищі, як ото на карті фігури королів чи дам. Аби виходило так: коли в одній— дірці стримить ключ, то щоб другим ключем і в другу дірку можна було відперти двері. Розумієте? І одну пару ключів віддати їй, а другу пару мені віддасте; коли я приїду. А їй треба сказати, що то тепер така мода робити замки. Далі, коли вона схоче взяти з собою маленьку Шиянівну, то нехай бере. Нехай ця дівчина призвичаюється змалку до майбутньої ролі... Оце і все. Дуже прохаю не забути. Бувайте здорові!"

І махнувши вийшов з кабінету і щось сказав у кухні і хазяйці. Цього Єшка Хахлов не чув. Він стояв посеред свого кабінету ошелешений. І нарешті, отямившись, підійшов до вікна, і відчинивши, його і вихилившись на двір, побув так, мабуть, хвилин зо дві і гукнув:

— Секлето, Секлето! Чи комісар поїхав у поле чи в село?

— У поле,— почулася відповідь.

А потім Єшка Хахлов оглянувшися навколо швидко спитав:

— А куди ж це дівся мій кінь?

— Побіг до конюшні..— знов почувся Секлетин голос.

— Побіжи мерщій і ти туди та приведи його сюди. А якщо боїшся, то нехай котрийсь з конюхів приведе. Чуєш? Та швидше.

І зачинив вікно. А потім підійшов до шафи і витяг відти нову червоноармійську одежу і почепив на стілець. І через кілька хвилин він уже був одягнений і заглядав у дзеркало мимрячи:

— Паскудно, що не голений... А бритва як на зло десь пропала. Учора голився в садку і забув, і тепер чорт його зна, де вона... Що ж, буду й неголений...

А коли почулося клацання коліс бігунки, голова колгоспу у червоноармійській одежі пішов у кухню, де жінка доводила краю клопоту коло обіду. Побачивши чоловіка, вона здивовано спиталася:

— Що це з тобою? Почекай, зараз обідатимеш.

— Мені не до обіду. Їду в район, у партком. Бо далі вже терпіти поведінку цієї людини я не маю сили.

— Та пообідай, прошу я тебе. Із гарячої голови нічого пертися в холодну воду. Подумай, що ти робиш!

— Маша, слухав я вже не тільки його, а й тебе... Раз у раз ти мене збивала. І зараз хочеш збити мій намір... Якби ти почула, що він верзе, що робить, то ти сама не витримала б... Він уже хоче мене переробити з голови колгоспу на бандура коло його бардака. Це ж.. Слів немає до назви... Подумай, так Далі не можна. Я у парткомі прохатиму, аби мене перевели звідси у другий колгосп. Або назад у Росію нехай відправлять, аби тільки не терпіти цього Юду!

— Почекай хвилину. Сідай до столу та розкажи до ладу, бо з поспіху щось може вийти непоправиме. А в нас же є обов’язки і до дитини... Чи як ти думаєш?

— Годі, ніякими обов’язками уже мене не спиниш... Я не маю спокою. Я хочу мати рівновагу в душі. Що мені до всього, коли я ввесь час себе

почуваю у якомусь ятері, у якім безнастанно борсаюся і не вирвуся на простір, щоб дати собі волю. До побачення, Маша! Баритися там не буду!

І швиденько вийшов із хати. За ним услід вибігла його жінка, але він, почуваючи, що за ним спішать, ще швидше напружився і, скочивши на бігунку, ударив коня батогом... І вже летів на балаклейський шлях... А його жінка, зробивши за бігункою кілька кроків і зупинившися, дивилася вслід, поки він не зник за селом... А потім гірко вимовивши:

"От лиха година, неначе з прив’язу зірвався",— повернулася і пішла помалу в хату.

Хахлов свого коня не стримував і тоді, коли він виїхав на шлях між луками і Ташлицьким полем. Кінь біг, але їздець тримаючи віжки в руках почав поволі розглядати поле і луки. І так само, як і в полі, вже не видно було ніде ні кіп, ні скирт немолочених, так і в луках сіно було скошене і звезене в колгосп, і осінню пустку заповняла тільки річка, що бігла серединою луків, та верби тоненькі понад річкою... Але той лист, який опадав із вербичок і чіплявся під ними за лопуцьки скошеної трави, і той, що падав у річечку і плив разом з її хвилями, додавали сумного настрою всьому осінньому простору.

Хахлов знов торкнув батогом коня і почав швидко наближатися до хутора, який так стояв, що його видно було і не видно. Цьому сприяла та одна височезна тополя, що над ним на бугрі бовваніла. Вона була першою в картині. І око, її вловивши, уже не зважало на другорядне. Тепер у неї все листя було золоте і, тільки дякуючи останньому тижневі, в якому жодного дня не було вітряного, позолочений лист не спав з тополі. А той, що раніше спав, не був розвіяний і лежав коло самого її стовбура золотим килимком. А по боках дерева і над ним жахтіло пусткою і далеким холодом безхмарне осіннє небо.

І Хахлов натяг віжки, і кінь став помалу йти. В людини серце відчувало самоту і невблаганну безпорадність серед природи. І в нього мигнула думка, що небезпечно людині відриватися від тієї людини, до якої звикають, навіть на недовгий час. І як то мудро серед безмежного світу той розум, що пустив на світ людину, дав їй і пару, і клопіт, аби не почувати жаху пустельності серед природи. І піддавшись цьому настрою Хахлов не зоглядівся, як його бігунка порівнялася з хутором, і він зиркнув у двір. І що за диво? З криниці тягне воду той самий чоловік чи парубок, якого міліція шукає і через якого знищено родину Шиянів, і взагалі на все село упало страшно багато клопоту. Придивився. Він. Той самий. Хахлов добре його пам’ятає, бо бачив на авті коло колгоспної комори...

Добра штука! І він швидко знов ударив коня і кінь пішов тюпака проз хутір. І коли голова Попівського колгоспу оглянувся, то ззаду виднів лише вершок тополі, а все інше затулило поле горбом. Кінь став. Їздець його не гонив, їздець почав нерішучо оглядатися на боки; і нікого не помітивши, крім села Санджарівки в долині, якось винувато потяг за ліву возжину коняку, і той повернув назад у напрямку до Попівки... Проз хутір... І коли він тепер уже проз нього проїздив, то очі в нього були одвернуті у протилежний бік від хутора. Голова колгоспу не дивився туди. Він двічі ударив батогом коняку, аби швидше пробігав проз людський двір. І бігункою під’їхав не до хати, а до конюшні, а потім помалу наблизився пішки до хати і відчинив сінешні двері.

— Ну, чого це ти вернувся? — зустріла на порозі чоловіка Хахловша. Та віл не одповідаючи їй ні слова, попростував до себе в кабінет і почав переодягатися.

— Я питаю тебе, чого це ти вернувся? — не відступала вона, стоячи вже на порозі кабінету чоловікового... А той, натягаючи на себе ту одежину, яку недавно був скинув, випростався і став на жінку мовчки дивитися...

— Боже мій, та говори, не дивися так по-дурному... Ти ж розумієш, що це ж нечуваний сором, покищо тільки мені, а як хтось узнає інший, то тоді вже справді треба тікати з цього села. Що з села?.. З району!

— Хто може знати, чого я їхав і чого вернувся? Будь ласка, Маша, не тягни мене за печінки. Дай я приведу себе до порядку, тоді все скажу і все буде ясно,— нарешті відповів чоловік жінці— Та вона не гамувалася і приставала до його:

— Ні, ти не викручуйся, ти мені зараз говори... Заспокой мене, бо я тобі не дам спокою ще більше, ніж твій райкомісар. Я ж тебе перша не пускала, а коли поїхав, ну то я й рішила, що нехай буде й так. Ти мені рішучою поставою був нагадав себе давнього, коли був героєм... Коли в Москві був такий день, що про тебе тільки й говорили, коли ти на Канатчиковій дачі під пострілами підкладав міну під будинок, із якого відстрілювалися білі... І будинок увесь шарахнув у повітря. І тебе відкинуло вибухом напівживого... Це ж було... І яка сила, які обставини тебе зробили таким, як зараз?

— Маша, сядь не хвилюйся, я тобі все розкажу.

— Боже мій, що за людина, що за вузел якихось суперечностей? Сьогоднішній день став мені порогом, чи жити з тобою, чи ні. Я не подивлюся, що ти батько моєї дитини. Я дитині і сама дам раду... Але я хочу, щоб ти мені все сказав. Може, ти хворий, то тоді треба тебе кудись на відпочинок. Я покличу із Смілої партійного лікаря. Ну, говори!

— Маша, як ти будеш і далі так насідати, то повір, я не матиму спромоги ні слова сказати.

— Ну, говори, говори, я мовчатиму.

— Що говори, нема чого говорити. Я тобі вже сьогодні говорив... Та може і ще хтось говорив, що селянин Клунок умер від самогубства...

Причина і досі та сама, що довела до погибелі всю Шиянівську родину... Цей випадок і досі тяжить над цим селом і наді мною... Я уже з селянами не можу розмовляти спокійно і всі слова, які я говорю, здаються не моїми, а комісаровими... І ось їду я проз Лепестинин хутір і що ж бачу? Із криниці тягне воду той матусівський чоловік, якого шукає міліція, і через якого на все село упав несподіваний терор. Ти розумієш, що якби я їхав сьогодні у район скаржитися на Тюріна, то мусів би, як порядний партієць, сказати і про те, що в Лепестини ховається Нерадько. А це ж ти розумієш, другий "план до двору" був би! І я цього вже не можу взяти на свої плечі... Смерть Клункова уже мене вибила з норми. Уже я випав із партійної дисципліни... Ну, ну, розумієш тепер, чого я вернувся з дороги, чи ні?

— Одно я розумію і бачу, що ти хворий.

— Кажи ти мені: хворий! Я просто нездатний до інтриг... У строю, у битві я завжди перший... Єсть же такі люди, що хоч убий — не заспіває. А другому співати, то це однаково, що мені на бігунці їхати.

— Ні, чоловіче, я завтра з тобою їду у Смілу до партійного лікаря. І я певна, що ти підеш хоч на місяць одпочити... А потім, як повернешся, набравшись сил і той... Як його? Нерадько, коли ще не буде арештований, то ти його тоді і арештуєш. Не попереджаючи про це навіть район.

— Все-таки, жінко, ти голову непогану маєш... Послухаю тебе і цей раз...

Хахловша ж важко зітхнувши щось хотіла йому відповісти, але Секлета у вікно знадвору перебила її:

— Хазяйко, дозвольте завтра не приходити до вас: я матері поможу прати сорочки.

— А дитина ж де? Де ти його покинула? — стривожилася жінка.

— Ось воно, коло мене у візку. Спить. Скажіть же, чи дозволяєте?

— Ні, треба завтра зранку тут бути; упораєшся до півдня і можеш іти. І будеш дома знов аж до ранку, бо ми завтра їдемо... І я беру і дитину з собою...

— Дякую за ласку,— відповіла Секлета і зараз же одвернувшись од вікна повезла дитину у друге місце.. А Хахловша, ніби закінчуючи розмову з чоловіком, і сказавши:

— Піду зготую щось їсти, бо ти, здається, і не обідав сьогодні! — вийшла в кухню.

І закинув руки Хахлов за голову, і потягся стоячи серед хати з такою приємністю, неначе збувся несподівано того тягару, якого взагалі не надіявся коли-небудь скинути.

Глава шістнадцята. Роздратованість туманить розум, а злоба убиває натхнення

Нерадько Іван прокинувся вдосвіта в повітці на горищі, як звичайно. Скрізь було тихо. Ні з луків не долітало жодного звуку, ні з сіл. Тиша була і в дворі тітки Лепестини, і тихо було в повітці, і він обличчям чув, що трохи й холоднувато. Але вкритий рядном і своєю свиткою, і вгрузлий в сіно на простеленім рядні, він почував усім тілом тепло, від якого в душі аж муляло передчуттям знов таки якоїсь тяжкої неминучості.

На бантині, у тому місці, де ластівки колись сиділи, було порожнє гніздо. Не було вже там пташок. Видно, полетіли в вирій. Але гніздечко між кроквами і бантиною бовваніло, неначе шматок мрії, який мав розпливтися від ясного ранку.

І тугою занило його беззахисне серце. Якби він був тим порожнім гніздом, якби він був кроквою у повітці, чи навіть упалим жовтим листом з тієї високої тополі, що стоїть над садибою, то десь би лежав у рівчаку непомітний ні людині, ні скотині... Боже, як він хотів бути незалежним від тих обставин, які утворюють другі люди!..

А сьогодні треба вже кидати цей хутір і кудись іти на захід. Іти нікому не потрібним ні для любові, ні для жалю. А якби таке серце десь і трапилося, то він мусів би його обминути, як скажена собака чужий двір, щоб не заразити тією небезпекою, яку він сам носить, не маючи сили її збутися ніде, хіба що десь аж за границею. Та й вона, оця за границя, стала вже для нього похожа на казку про царство небесне, у яке люди за життя ніколи не попадають. І став перед свідомістю у нього той самий жах, якого він уже зазнавав перед хвилиною втечі. Але чи той же, чи не страшніший? Там була надія зустріти волю хоч на якусь цяточку часу, а тут жах, не тільки від своєї беззахисності, а й від того, що ця беззахисність була похожа своєю непереборенністю на безмірну тьму осінніх ночей, що скидалися на бездонність і несамовитість смерті.

І він завмер і не зчувся, як надворі розвиднілося і як увійшла в повітку тітка Лепестина.

— Товаришу художнику, ану злазьте. У мене до вас діло... Та не плигніть з переляку, бо я прийшла не вигонити вас. Уже надворі день, як віл. А ви спите, ніби холод чуєте!

Нерадько отямився і почав убиратися. Яка справді добра ця вдова і непогана. Та й до неї заходять і дівчата теж хороші... Але в нього почуття безперестанної небезпеки і безпорадносте просто не давало йому вільно поставитися до жодної жінки. І кожна в ньому почувала у першу чергу-не молодого хлопця, а каліку, яку скривдив Бог. Вони може цього свідомо й не могли б уявити, і, може, якби їм хто про це й сказав, то вони б дуже були здивовані, але Нерадька обманути не можна було. Він це бачив, а перебороти в собі зацькованість самотньої людини він не міг. І тому, коли він почув голос тітки Лепестини, то йому заболіло і те,

що тітці стане важче при зустрічі з ним, бо їй напевно і так нелегко тримати його у схованці від влади.

— Гей, товаришу художнику, швидше там повертайтеся, бо вас праця чекає... Ще якусь і копійку заробите на дорогу! — знов обізвалася хазяйка, стоячи в повітці коло порога і роздивляючися на всі боки... Вона — вже його інакше і не звала як тільки художник. І люди, які до неї приходили, так само його звали. І разом з цим у Нерадька виробилося завжденне чуття якоїсь заборгованосте в хазяйки. Все йому здавалося, що він не так їй віддячив, або юна йому робить таке, що і віддячити їй не буде сили поки й його... І через те, коли він її було тільки зустріне, то зараз же прохав у неї в чомусь вибачення. І його стримувало кидати двір тільки те, що йому все здавалося, що він не готовий у дорогу: бо заборгований, бо не віддячений. А про те і гадки не було: коли ж це може статися — не заборгованість і віддяченість. І ось нарешті сьогодні у нього всі настрої зійшлися в одну постанову — іти негайно, що там не є. А тут, тепер, чого це тітка Лепестина перебиває? І він, злізши із горища, просто підійшов до неї і сказав:

— Дорога тітко Лепестино, не перебивайте хоч сьогодні мені вас кидати. Бо через те, що моє пробування тягнеться і тягнеться, у мене в душі стало якесь переконання, що я ніколи звідси не виберуся і що страшно по-дурному доведеться і собі пропасти, і вас підвести під якесь нещастя...

— Знаєте що, не говоріть мені про це. Я не хочу, щоб ви таким пішли від мене. Це через те у вас так, що ви не заклопотані. А сьогодні, коли ви змалюєте мого батька, що сестра привела, то і вам буде радісно, і мені приємно згадати останній день вашого буття в нас. Ходім у хату, там вони нас ждуть.

І хлопець важко зітхнув і подивився на тітку Лепестину, а та відчинила двері в сіни з таким безжурним обличчям, неначе вона була не мешканець землі.

У хаті зараз коло дверей, на лаві стояв розв’язаний мішок повний пшениці. А коло нього сиділа повногруда молодиця у старенькій свиті, підперезаній купецьким налигачем. Запнута була полинялою хусткою, що була колись чорна, а зараз якраз на голові була вже такого кольору, як літній пил на дорозі… Обличчя все було скапане віспою. А супроти неї на ліжку теж сидів великий на зріст сивий і лисий дід. Він був у доброму українському кожусі. І на колінах тримав шапку. Під богами стояв стіл накритий накидкою. Це була та світлиця, в яку Нерадько ні разу не заходив. У ній троє вікон сяяли чудовим ранковим осіннім сонцем. Одно вікно над столом, прибране рушничком, піднімалося майже до стелі, а друге з лівого боку в діда, крізь свої шість шибок пускало стовпище теплого та ніжного проміння на середину хатньої долівки… Тільки аж третє вікно було затулене спиною рябої селянки, яка дивилася усміхаючись на Нерадька. Він сказав:

— Доброго ранку!

— Доброго здоров’ячка! — разом відповіли і дід, і молода жінка. І тут же зараз тітка Лепестина, показуючи на розв’язаний мішок пашні, почала уводити Нерадька у суть самої справи.

— Бачите, цей мішок ваш. Його вчора мій зять привіз. А оце моя сестра. Вони обоє і я дуже хочемо, щоб ви змалювали нам нашого батька. Змалюєте? Ваша пшениця. І сестра вас бере до себе зимувати. Коли насидитеся в неї, вона передасть вас до своєї товаришки в інше село. І міліція не взнає про вас до страшного суда.

— Еге ж, змалюйте нам батька,— обізвалася і ряба.— Вони вже старі і нам хочеться мати пам’ятку з них… А ми вже дурно не схочемо. І пашня оця ваша буде, і ще там дещо ми одклали вам дати. Тільки так змалюйте, як ви змалювали Лепестину, що кожна рисочка говорить, що це змальована Лепестина, а не хтось інший.

Нерадько подивився на діда і на його обличчя. Воно було все залите сонцем і він його не побачив, тоді, як одежу і навіть той піджачок, який виглядав із-під кожуха помітив... І дуже помітив. І серце в нього стислося холодом, і він майже розпачливо промовив:

— А як не змалюю?

— Гм, не змалюєте... Такий маляр, як ви? Так не може трапитись. Беріть он стілець і садіть батька там, де вам буде зручніше, і малюйте. Це так само нам потрібно, як потрібно їсти, пити і в хаті жити. Малюйте. А ми ходімо, сестро, готувати щось закусити...— майже ображено зауважила тітка Лепестина.

Сестра встала і, дивлячись на Нерадька прохаюче і жалісно, вимовила з робленою веселістю:

— Як намалюєте, то будемо цілий тиждень курей різати та самогон гнати. У мене свиней нема, а буряки вродили на тій смужці, що коло хати, мішків, мабуть, із шість. Буде на самогон. Тільки намалюйте.

І вийшли обидві жінки з хати. А з дідом лишився Нерадько, повний роздратування на самого себе, що не почував ані іскри, яку б можна було роздмухати у полум’я охоти до малювання. І, поставивши стілець коло столу посеред хати, посадив на нього діда.

— А чи в кожусі будете малювати, чи скинути? — спитався дід.— Бо я навмисне і кожух узяв із стоячим коміром.

І Нерадько, ніби опам’ятавшись, глянув недобре на діда, подумавши: "Ач, і він хоче стоячого коміра". І попрохав:

— Скиньте, будь ласка. Краще у самім піджаці.

І поклали кожух на лаві, а посеред хати на стільці сидів дід у такій позі, в якій завжди сидить який-небудь сусіда в суботу у свого товариша, коли той його стриже.

Ззаду в нього було вікно і світило через стіл в потилицю. А з правого боку так само, як і з лівого, було по вікну і світили з кожного боку. І все обличчя потопало у світлі А Нерадько придивлявся до рис і не помічав ні одної риси на лиці, аби за неї вхопитися і почати діло... Дивився в лице спереді у торець, заходив з боків. Однаково! Хоч убий, нічого не видно значущого.

У художника змокріла спина від страшного душевного безгрунтя. І він у розпачі зупинився перед "натурою" і нерішуче став поводити очима від вікна до вікна. Малювати приходилося другий раз. Але ніколи не приходилося хоч би півсторінки прочитати про закони світлотіні!

І через те, що сьогодні у нього нічого не виходило із вивченням обличчя, хлопець вирішив, що у нього щось трапилося страшне з очима, коли він не бачить того, що так легко помічав у тітки Лепестини... Постукали в двері, але він не чув нічого. Відчинила тітка Лепестина двері і гукнула:

— То ви ще й не надивилися на нашого родителя, а я вже думала, що почали... Ну, то й добре... Мене послала сестра до вас, аби ви малювали батька не так, як мене збоку, а в торець. Так, як вони дивляться на вас. Це я тільки й хотіла сказати... Крім того, сьогодні сніданок трохи забарився і ви не поспішайте!" — І зачинила двері.

Хлопець знов лишився з мовчазним дідом, який вже став йому противний, що навіть виникло бажання покинути та й тікати. Але ж він і не починав. Де ж його малярське причандалля? Ага! Хазяйки його положили на столі Ось олівець і дикт, і портрет Петлюри. Взяв у руки і сів на лаві Знов почав придивлятися до обличчя... Ні. Нічого не

виходить... Ніс такий круглий і червоний, неначе морква, і своїми контурами зливається з блиском чола та лисини.

Хоч сказися, нічого не виходить! Одні очі тільки й вирізняються із загального сяєва шкіри. Та й ті мало чим відрізняються від кольору вікон у тому місці, де не так б’є осіннє дообіднє сонце. Крикнув би художник: "Ґвалт, рятуйте",— якби мав душу більше містичну, яка б вірила у диво, що може сподіятися на землі поза всякими людськими силами... Борода у діда була стрижена при самім тілі, тільки вуса довгі звисали по тій стерні вниз. Але й ці ознаки людські не мали рис відділятися одно від другого... Але ж треба, треба якось почати.

І через те, що очі були найпомітніші, став їх малювати. І трохи посмикавшися він переконався, що даремні його зусилля, бо кожна іскра блиску очей плавала, неначе крихта у кухлику, і зупинити її олівцем на якомусь місці не можна було ні за які розкоші цього грішного світу. Ось... Дивиться — все на місці. Починає креслити, бачить: іскра пересувається з чоловічка ближче до білої частини ока... І таке тут все рухоме. Але ж треба, треба якось намалювати. Бо це ж не то, що сором такий малюнок, а простісінько ганебна і пришелепувата мазанина! Вийшло не обличчя, а якийсь "гарбуз" і очі похожі на дві плями. А вуса?.. Та чи ж є що на світі таке неприродне і штучне, як вийшли в нього вуса, приставлені до двох боків "гарбуза".

Ну, аж тепер пропав. Аж тепер шило вилізло з мішка і показало, що товариш художник простісінький невіглас, недоука і шахрай... бо хто ж його зна, що там вийшло із портретом тітки Лепестини? Може там теж якась морока? Коли ж ні, він це добре знає. Там не те... Там щось є інакше, бо і в ньому тоді щось було таке, з якого зараз і сліду нема. Там він з першого разу почув, що його рука креслить нелюдською силою, а тією, що ніде, ні в яких книгах не вичитаєш, як її здобути. І коли вона є у людини, то ні за які царства її не перекупиш. Он що, а тут?..

Він глянув і нічого не побачив. І взяв у руки знов причандалля малювати, і почув, що і ті сили, які в нього раз у раз є, покинули його. І

сів він на лаву, неначе та баба, у якої на базарі хтось витяг із пазухи гроші. І налапав у себе в кишені витирачку і почав витирати намальоване. І, мабуть, довго витирав, бо дід утомившись сидячи попрохав його:

— А нехай, сину, я ляжу на ліжко та полежу, поки ви витрете.

Хлопець промовчав. Але ще жаркіше стало в хаті. І сорочка помокріла у "художника", вже не тільки на спині, а й на грудях... І думка в останній розпачливій спроможності запрацювала знов у нього:

— Ану спробую малювати цього проклятої душі діда не з голови, а з тулуба. Може від реальніших речей легше буде перейти до менш реальних.

І почав малювати тулуб. Але й ці силкування були ні до чого, бо він був уже просто сліпий і совістю, і сліпий глуздом, і не міг виділити жодної риси для задоволення естетичного смаку. Тільки на деякий час до нього було прийшло просвітлення, та й знов хмари злоби кинули тяжку тінь на його душу.

Коли він малював піджачок, комір, петельки до ґудзиків, ґудзики і складки, то на мить якесь ніби задоволення його охопило. Він з великою любов’ю вимальовував ґудзики і їх освітлення. І кілька разів зупинився і дивився, розкошуючи. Але коли знов перейшов до голови, то ефект вийшов той самий, що й був. І ніякої надії на успіх не передбачалося. Це він почув і по своїх руках, і по своїй душі. Дід йому не подобався як малярський об’єкт і він його зненавидів як ворога. Навіть всі почування вдячносте до хазяйки чогось зникли. І він вирішив тікати, бо виправдатися перед хазяйкою нічим не можна було б. Вона б не повірила, що він не зміг. І Нерадько сказав з уїдливою насмішкою:

— Діду, а ляжте на ліжко і полежте, поки я витру помилку!

А через те, що дід весь час куняв і насилу тримався на стільці, то зараз же і без всяких розмов прийняв пропозицію. І крекчучи, і сопучи умостився на ліжку і захріп. А Нерадько, сівши коло столу, почав гарячково витирати намальовану голову. Витер, одкинувся корпусом і ніби міряючи і міркуючи тихо засміявся тією усмішкою, що жалить і серце обладувача, і серця інших людей.

І нагнувшись, почав знов малювати. Замість шиї у нього вийшов приставлений до тулуба гарбузовий хвіст. Натуральність подібносте була бездоганна. Та маляр не вдовольнився, а продовжував далі малювати. За кожним новим ударом, або доторком олівця до паперу, виразніше виникав перед очима уже справді чудовий український гарбуз, замість дідової голови.

І коли він його закінчив, то не зазначав на ньому ні місця для очей, ні для носа, ні для рота, ні для вуха. Гарбуз залишився гарбузом. Художник тільки у тих місцях, які найбільше були, як йому здавалося, похожі на дідові щоки, почепив ще по одному гарбузовому хвосту, що звисали неначе вуса, але на зразок почепленого рогача, кінцями вниз.

Вийшло по-чортячи злобливо і з нечуваним смаком лютого карикатуриста.

І цей "патрет" одурілий хлопець положив на стіл, глянув на діда, який спав блаженним дитячим сном і навшпиньках вийшов з хати та й подався до повітки.

І там зібрався в одну мить. І коли виходив з повітки, то вже не так, як він це робив раніше. А неначе злодій: спочатку виглянув крізь одхилені двері і, переконавшись, що скрізь порожню, прожогом вискочив і проскочив за повітку, і там, не оглядаючися, переплигнув тин і майнув підбігцем через луки до полів, покритих стернею. Він навіть не завважив, що коло повітки проминув дівчину, яка ішла до тітки

Лепестини... І тільки вже в полі над луками нагнувся і щось поправив коло ніг, але не оглядався і за якусь хвилину зник у далині поля.

Хвилин через п’ятнадцять після цього, у ту кімнату, де спав дід, хтось обережно постукав. А дід відповів тільки голосним сопінням із глибокого сну. Ще постукали. Ще, і нарешті двері відчинилися і, переступивши поріг, зупинилася страшно здивована тітка Лепестина. А вслід за нею в сінях ішла її сестра і говорила:

— Ми не видержали: ідемо подивитися на ваше малю...

І слово завмерло у неї на устах, коли вона зупинилася поруч із сестрою.

— Що це воно таке? А де ж той... "художник"?

Похолоділим язиком насилу вимовила перша жінка:

— Батько сплять, а він же де? — І обидві стали дивитися у вікна надвір, але й там була така тиша і порожнеча, що здавалося дідове сопіння і там гучить не тихше, ніж у цій кімнаті на ліжку. І глянула тітка Лепестина на стіл, і побачивши там олівець і папір, кинулася до них і тремтячою рукою вхопила "патрет"... І стоячи, подержавши його перед очима, знесилено сіла на той стілець, на якім сидів і дід. І в неї з очей побігли великі краплі сліз від нечуваної і незаслуженої образи... Підійшла і сестра і стала страшно напруженим поглядом дивитися теж на "патрет". І залягло в хаті сліпе і розпачливе горе обох селянок. Тільки подих сонного рівно оживляв несподівану чорну смуту. Але цей подих був не живіший від тих звуків, які роздаються в церкві, де ночує покійник, освітлений однією великою свічкою. Щось тяжке почувалося і невиліковно болюче. І нарешті тітка Лепестина вимовила:

— Завіщо це така дяка?

І замовкла, і знов дивилася і дивилася на малюнок, а сльози з очей струмочили і струмочили. Нарешті сестра, стоячи у неї збоку, поспішаючися і схвильовано попрохала:

— Сестро, дай мені малюнок... Ти подивися, на ньому батьків піджачок намальований як живий... І ґудзики. Дай мені, я його триматиму дома, і як згадуватиму батька, то буду дивитися на намальований піджачок і буду плакати.

І аж тепер заплакала голосно ряба жінка. І тітка Лепестина відповіла лаконічно:

— На.

І вставши зі стільця і втираючи очі рукою, сказала:

— Ходім із цієї хати, а батька не буди... Нехай самі встануть. І вже потім ми їх нагодуємо.

Але в цю хвилину відчинилися двері і на порозі зупинилася наймичка Хахловщина, Секлета, та й сказала:

— "Тітко Лепестино, я прийшла навмисне сказати, що Єшка бачив у вашім дворі того чоловіка, який в вас ховається. І я підслухала: він хоче його арештувати, то глядіть, тітко, щоб не було вам "план до двору".

— Дякую тобі, моя дочко. Не було в нас ніякого чоловіка і не буде...— почала хазяйка говорити, але поспішилася Секлета:

— Не кажіть так, тітко, бо я тільки що бачила, як він переплигнув тин і підбігцем подався в поле...

А тітка Лепестина знов:

— Кажу тобі, моя дитино, що не було в нас ніякого чоловіка і не буде... А той, якого ти бачила... То... То хто його знає, що то за людина... Ходім, я тобі дам пиріжка та з’їси, щоб не дурно билася аж до мене...

І жінка вийшла. Самою останньою йшла сестра тітки Лепестини і тримала в лівій руці портрет, тиснучи його до грудей. Тільки один мішок пшениці, не зароблений "художником", лишився разом з дідом.

Глава сімнадцята. Розминувшись із минулим прийдешнє не матиме заспокоєння вовіки

Ген, ген далеко, аж у полі, Нерадько зупинився і озирнувся навкруги. Поблизу височіла розкопана могила. Кругом неї жовтіла стерня, а на ній виднівся полин, добрий на віники, і високі коров’яки. Хлопець туди і попростував.

Всередині розкопаної могили лежала заросла травою коняча нога від копит аж по стегно, і коров’яча чи, може, воляча голова. Коли Нерадько вдарив ногою волячу голову, із неї вибігла ящірка і зникла збоку в траві. Він скинув бриль і кинув на бік розкопу, а сам сів коло бриля. На серці було важко. Вся голова була так окутана настроєм, під впливом якого він вибіг із двору тітки Лепестини, як ото часто буває восени вітряної пори на хаті вранці, окутується вивід димом, що навіть здається, що хата горить.

З правого боку спереду, кілометрів за три, величезний шмат лану був покритий незламаною кукурудзою чи, може, тільки самим кукурудзяним бадиллям. Над ним літала хмара вороння. Його крик досягав слуху Нерадькового. Чи не на дощ часом кричить птиця? Наче простори ясні і небо тільки де-не-де пускає хмарку із своєї глибини. Може буде й дощ: пора осіння. А трохи зліва в ярку стояла дерев’яна будка на колесах і коло неї трактор. А другий трактор ходив над яром попід кукурудзою, орючи землю; і гуркіт його двигуна, і крик поволі стали приводити хлопця до свідомості.

І він, уявивши все сподіяне, з усієї сили метнувся боком на землю і судомно згріб пальцями обох рук траву і почав качати по землі головою і стриманим розпачливим харчанням вимовляти: "Що ж я наробив, що ж я наробив?" І перша думка була: вернутися і попрохати вибачення. Але ж вона подумає, що це він хоче продовжити мешкання в неї. Та й, може, юна спересердя уже і міліцію пішла сповіщати?

Ні, мертвого з гробу не вертають! І він вирішив іти на захід. А те, що він голодний, то он кукурудзище. Він там найде качанів, трохи поживиться, налущить зерна в дорогу, і якось, Бог дасть, дійде до границі!

І він надів бриль, вийшов з могили та й пішов стернею просто на кукурудзище. А вже, як надійшов ближче, то побачив, що до нього не так то легко дійти, бо перед ним все поле виоране. І щоб добратися аж туди, то треба конче було іти проз будку на колесах. Від неї була межа, якою, видно, трактори їздили до того поля, що зараз ореться. Будка стояла від шляху може метрів з двісті. Із шляху її не було видно. Порівнявся хлопець з будкою і вже повернув на межу, аж почувся гук із-за будки, аж Нерадько здригнувся і збагнув, що морозом закололо від потилиці до колін.

— Чоловіче добрий. А зайдіть до нас!

Оглянувся тривожно хлопець і бачить: на відрі, застеленім якоюсь руденькою ряднинкою, сидить дід у білій сорочці і в червоних штанях. Сидить і облизує ложку. А перед ним, просто на землі, велика алюмінієва миска... Що за чорт? Одного діда покинув сонного на хуторі, а другий тут його перепиняє. Але цей у червоних штанях. Ба з будки ось вийшла і баба, трохи, може, молодша від нього, але в порівнянні з ним далеко менша. Дід, облизавши ложку і кинувши її в миску, встав і стоячи почав придивлятися до хлопця. Дід був на диво кремезний, якщо зрівняти його постать із тією сивиною, що аж поруділа на висках і коло рота. Особливо під самим носом.

— Гм, кхе!.. А відкіля ви? Може ви той, їсти хочете, то сідайте на моє відро. Бабо, дай чоловікові того, що ще осталося в кабиці,— говорив дід, не зважаючи і на те, що Нерадько сказав "здрастуйте", і на те, що хлопець сказав "хліб-сіль".

Баба, глянувши на прибулого питливими очима, мовчки взяла алюмінієву миску з облизаною ложкою і пішла проз трактор, що стояв другий за будкою. А там була кабиця. Коло неї блищала обручами бочка з водою. Баба обмила посуд, і з великого казана насипала в миску густого кулішу. Він ще парував. І принесла до діда і Нерадька. Дід тепер стояв спиною до прибулого і віддавав Богові дяку за трапезу: він хрестився і шептав до сходу сонця:

"І не остав мої немощні літа, і положи мене, Боже, у останню хвилину на християнську постелю"...

Скінчивши дяку, дід узяв із-під будки оберемок соломи і поклавши її недалеко від миски з кулішем, сів на неї і попрохав:

— Сідайте, чоловіче добрий, та живіться чим Господь милосердний послав.

Нерадько сів на відро, взяв ложку і почав їсти. Куліш був добрий, з салом і з цибулею. Такою стравою годували тільки трактористів. Спочатку хлопець був так захоплений їжою, що ні на що і не зважав, тільки за вухами шуміло. А потім все частіше і частіше почав кидати поглядами на дідові червоні штани. І дід, ніби шануючи Нерадьків голод, спочатку теж тільки дивився, як проходящий їсть. А потім, помітивши, що той все кидає погляд на його червоні штани, усміхнувся і спитався:

— Що, вам штани мої сподобалися?

— Ні, я так дивлюся... Бо я ще ніде не бачив, щоб наші люди носили такі штани.

— Еге-ге, таке ви кажете. Воно трохи правда... У піснях співають, що червоною китайкою тільки очі закривали. А я ось, може, і на всю округу в червоних штанях...

Нерадько із дідових слів вирішив, що червоні штани трохи турбують старого чоловіка, коли він не видержав стороннього погляду і перший про них почав мову. І через те, доїдаючи куліш, він вирішив із чемності якось закінчити, чи швидше закруглити мову про штани і ніби нехотячи знов спитався:

— А як же то воно так вийшло, що ви тепер в червоних штанях?

І дід, ставиш задумливим і з глибоким смутком проговорив:

— Колись щедрували:

А в пана, в пана Собака п’яна Лежить на санях В червоних штанях.

І тепер: виходить, що ніде немає людей у такому, тільки я один. І колись всі собаки були, як собаки, тільки панська собака була в червоних штанях. Це, виходить, мене прибрали на сміх. На людський глум. Та я терплю. І Бог нам велів терпіти. Бо і його перед смертю прибирали на глум.

У дідових словах звучало затаєне горе і образа. Це Нерадька насторожило і зробило обачним, щоб хоч цю старосвітську людину якось не зачепити за болюче:

— Вибачте мені, діду, мене дуже дивує, що так воно з вами вийшло. Але боюся вас про це питати.

— Чого боятися? Вийшло, то вийшло. Отой, нехай його Господь простить. Він уже на тім світі. Він уже спокутував свій гріх. Це той Скакун Полікарп...

Якось приїздить він із Балаклеї. І привозить червоної матерії на прапор. Зробили. І осталося її ще великий шматок А в селі на матерію нужда. От він і каже: віддати решту найбільше заслуженому в комуни. І не знайшлося в селі такого. Тоді він каже: віддати найстаршому в селі. І найстарший виявився я. Найменували мені.

"Коли так,— він каже,— вийшло: то нехай дід шиє собі штани, та й іде за сторожа до тракторів у поле". Та й пошили мені штани, та й принесли до баби, та й кажуть:

"Прибирайте діда та виряжайте на заробітки". Та оце як бачите. Дід Маґула Гатаяшка, який уже лік забув своїм літам, ходить на посміховище людське. Ходить, як та панська собака у червоних штанях".

Після останніх дідових слів Нерадько став дуже пильно придивлятися до нього. Бо й де ж таки, перед ним на соломі в полі сидить сам дід Гатаяшка. А він же ж ще в дитинстві чув про нього. І тепер ця минувшина возрадувала душу бідному "потулі". І він весело зауважив:

— А ви не гнівайтеся, вони вам хотіли зле зробити, а вийшло на добре. Бо й наші запорожці колись ходили в червоних штанях... І ви зараз неначе запорожець.

— То коли ж то воно було,— озвався дід.— Колись і Адам і Єва ходили тільки у фартушках із листя. А зараз, хай вони в такій одежі пройдуть наше село від Будяківського кутка до Озвозівського, то їх: Адама, як скурвого сина, а Єву, як скурвої віри дочку, діти протюкають, не то що молода челядь. Кажете, запорожець. Не такий час. Тоді в Бога вірували, а тепер?..

І несподівано повертаючи свою мову, він спитався:

— А ви в Бога віруєте?

Нерадько так і знетямився від цього питання, що аж щоки запашіли і від ніяковосте спромігся тільки й того, що теж спитати:

— А хіба що?

— Нічого,— була дідова відповідь.— Бо ви он поснідали, а й чола не перехрестили...

І, одвернувшися у протилежний бік, став дивитися туди, неначе щось пригадуючи, або неначе даючи своєму гостеві виправитися. І Нерадько згадав, що він не то що чола не перехрестив, а й не подякував ще за сніданок, і через те поспішно і винувато почав надолужувати:

— Вибачайте, дідусю, Їй-Богу я заговорився і воно так недобре вийшло. Дякую вам від щирого серця за сніданок...

А дід на це не звернувши жодної уваги і, дивлячися вже поперед себе, туди десь до трактора, що гуркотів попід кукурудзищем, похитуючи головою доводив:

— Не ті времена. Люди цілком випали із Божого послуху. Роблять, що хотять, і не оглядаються на свої діла. А Бог як не десятого, то аж п’ятдесятого ударить у пам’ять. Але тепер такий паскудний гуркотливий час, що заглушує Божі ознаки. І людина гине від Божого гніву і не знає від кого схоплюється лихо. Ось у нашій Попівці позавчора, щоб довести храм Божий до ще гіршого запустіння та пустотності, комсомолець Дуля каже до своїх товаришів:

— Колись до церкви дзвін скликав людей, а тепер нехай Шиянів кіт скликає...

А він кота здичавілого спіймав у бур’яні напроти кладовища, упхнув у якийсь жіночий рукав, та й зав’язав там того кота. Тварина кричить. А він виліз по східцях з нею на дзвіницю. Пройшов бляхою аж до бані...

А ви бачили, мабуть, що на ній уже немає хреста, а схиляється довгий зубок із залізяки, на якому висить глиняник. Такого осквернення храмів Божих не було і від початку світу. Отож він прийшов до бані, а там висіла від зубка мотузка додолу.

І ось цей шибеник якось із тим котом видерся по тій мотузці на баню і там його вкинув у відро, що було глиняником. Кіт кричить, а він скалить зуби до своїх товаришів: "Чи далеко чути,— питає,— "дзвона"? Дітей назбігалося, дивляться. А дорослі, що проходили проз церкву, дивувалися і сумним походом хилилися до свого дому.

Ба тільки що він почав злазити. Чи може тільки почав збиратися злазити, як враз де не візьметься велетенська сова, та як упнеться обома лапами в тіменицю. Хлопець скрутився. А вона клює йому то в те око, то в те. Він держиться за мотузку і не може одігнати. А вона клює.

І побігла кров униз по бані іржавою бляхою. А нещасний, не можучи відігнатися від кари Божої, почав поволі спускатися вниз по мотузці додолу. А сова тримається за тіменицю, та все клює, та все клює. Мотузка ж була довга. Її відчепили від Рудьчиної криниці. І якраз на середині спусту сова злетіла з Дулиної голови і давши навколо його величезний обгін, з розгону знов як ударить пазурами та крильми межи очі вже заюшені кров’ю. Так і гепнув додолу осквернитель Божої святині. І не вбився, а тільки зломив ногу, але сліпим залишиться на обоє очей довіку!

Після цього сова вилетіла на глиняник і почала клювати зав’язаного в рукав кота. Вона клює, а нявкіт на все село аж лящить. І почали комсомольці стріляти на неї. Одігнали. І кіт затих. Але прийшла ніч і з’явилася знов несамовита птиця і знов взялася за своє. А вночі котячий

крик з церковної бані був ще моторошніший і над селом лунав ще жахливіше. І вранці люди бачили, як із глиняника висіли котячі кишки і бачили, як капала з них кров на ту кров, що набігла з людини. І змішалася людська кров із котячою. І осквернилася людина, наділена від Бога душею, так само, як і Божий храм осквернився від людини. Бог дає знати свою волю, але словом не каже. І коли увесь люд не матиме різниці між ділами Божими і ділами сатани, то тоді вже і настане страшний суд. І щаслива та душа, що у такий несамовитий час потрафить не тільки свою душу врятувати, але не побоїться і слабшій душі забезпечити стежку до діл Божих...

Ну, а ви вже куди справляєте свої мандри?

— Ще й сам не знаю,— признався щиро Нерадько.

— Багато тепер добрих людей не знає куди йти,— підтримав його дід.— Шкода мені вас... Коли хочете, лишайтеся коло нашої будки. Будете трактори чистити, мазати їх, наливати нафти, води. А то може й самі їздитимете. Час пройде, і може і вас забудуть. Бо я вас знаю: Лепестина розказувала мені. І сам я вас бачив у неї коло хати. Лишайтеся. Тут за старшого тракториста людина хоч і паскудна на слово, але діл паскудних ще не показує. Він хоч і говорить, що йому ікони тоді подобаються, коли вони висять раком, та люди кажуть, що в його хаті ікони й досі висять ще так, як треба.

— Діду, я йду до комори по цибулю і коли не встигну на обід, то ти вже сам собі підігрієш куліш і буде тим, що їздять, і вам,— зупинила баба розмову і пішла помаленьку межею з мішком під пахвою.

Нерадько подякував дідові за все і сказав, що лишиться коло будки в долині Лишиться, бо куди ж йому йти, та й хто його де-небудь ладе? А якщо десь хтось і ладе, то вже певно приготовлений як до зустрічі холери.

І сидів він на відрі, елегійно похнюпившись неначе у своє майбутнє. А дід мовчав на соломі. Праву ногу простяглій, а на коліно лівої ноги і на руку схиливши сиву голову. Мовчав і Нерадько, піддавшись осінньому настрою передпівденної пори.

Бляшаний дах на будці блищав лагідною теплотою сонця так само, як і у бочки обручі та шини на колесах. Уже може одинадцята година була, а шлях з Попівки на Балаклею і досі чорнів вогкістю ранішньої роси і мав вигляд сплесканої смоли. Днів три тому ним возили буряки в завод. Але тепер на ньому і в полях було порожньо. Ті скирти змолоченого хліба, що де-не-де виднілися, надавали ще більшої сиротливости серед степових просторів.

Стерня кругом стриміла голими стирчаками, бо мох і м’якенькі листочки з неї поспадавши лежали на землі, придавлені вогкістю. І далеке кукурудзиння теж більшу половину свого листя не витримало і кинуло на землю, і тепер майже голим паліччям блищало проти сонця, а листям, що впало додолу, німотно являло жовтий смуток. Тільки вороння над кукурудзинням кричало і трактор гуркотів, заглушуючи невеселу порожнечу польового осіннього умирання.

Та хіба тільки його? А дідів сивий чуб, хіба не похожий був на опале листя кукурудзяне та на той м’якенький мох, що, поспадавши від стерні, лежав придавлений до землі вогкістю ще досвітньої роси. А серце? А серце цієї старої людини хіба не нагадувало розігрітого даху на будці та блискучих шин та обручів на бочці, які теплішатимуть деякий час і тоді, коли сонце сховається не за обрій, а за велику хмару?

І в діда життя вже давно пройшло, прохолонула кров, а серце ще тримає тепло минулого буяння, неначе стернина свою сторчовитість, пригадуючи колишній час. Все кругом, завмираючи, ішло до зими. І тихий розпач розгортав одежу на Нерадькових грудях, аби заглянути холодом смерти у безпритульне, хоч і молоде, серце…

Глава вісімнадцята. Причини для втечі ті самі, що і завжди

Пройшло кілька днів з того часу, як Нерадько познайомився з дідом Магулою, і він уже водив трактор і орав землю. Старший тракторист показав йому головніші рури і ричаги, і хлопець працював, так, неначе він роки таку роботу робив. І Нерадькові і в голову не приходила остання реальна можливість розлуки з трактором, будкою та дідом. Але сьогодні в суботу, коли роботу було закінчено і головний тракторист, його помічник, і Нерадько ішли від зупинених машин до будки, хлопцеві прийшло на думку: а що ж буде в понеділок? Орати зосталося ще на днів два і другої роботи в полі під рукою дідовою цілковито не було. І в хлопця аж голова закрутилася від тієї пустки, якою прийдешнє глянуло йому в душу.

Коло будки хлопці вмилися, повечеряли і старший тракторист із своїм помічником рушили на село. Але не встигли зробити вони і двох десятків кроків, як помічник вернувся бігом до Нерадька, який вже в будці стелив солому спати, і спитався знадвору, заглядаючи в будку:

— А ви сьогодні будете ночувати тут, чи де інде?

— Та ось бачите, що стелюся. Значить буду ночувати в будці А навіщо вам?

— Та то одна молодиця хоче з вами підночувати. І може я її вночі до вас приведу,— засміявся помічник і знов рушив доганяти товариша. Нерадько перестав стелитися. І, вирівнявшись, застиг. Ще не було такого випадку, щоб цей комсомолець з ним говорив взагалі. Робота в полі одбувалася мовчки. Один тільки старший тракторист, де треба, де й не треба, лаявся. Але і він не зачіпав Нерадька, а тільки брав у "обертас" свого помічника, який щодня спізнювався на роботу, і щодня перед старшим оправдовувався тим, що до пізньої ночі одбувалися комсомольські збори, і він заспав. І на цьому його мова кінчалася. І старший, полаявшись ще годин кілька, шукав другої причини, щоб

лаятися. Через те Нерадько старався ходити трактором як можна далі від нього, та мати спокій. Та й сам комсомолець десь застрягав у якійсь балці і або довбенькою бив груддя, або в чомусь длушпався на межі між бальцанками та всяким залізззям. А сьогодні.. Що це з ним сталося, що він перший заговорив? Та ще якось незвичайно, просто навмисне вернувся. Чи не має в цьому чогось недоброго? І Нерадько взяв свою свитку, Кобзаря вже давно він збувся, і розпачливо бухнув у солому так, що аж ключі та гаки забряжчали в будці І вкрившись із головою, зробив коло очей і коло рота дірку і затих. Крізь одчинені двері будки він бачив бліду смугу заходу, яка зливалася з вечірнім небом. У полі стояла тиша осіннього, супокійного вечора. І від цієї тиші у нього в серці ще голосніше занив біль, передчуваючи щось недобре. Але він на це не зважав, бо такий стан його духа був уже завжденний. Ба ось цю бліду смугу небесну затулила чоловіча постать, ставши на дверях. Нерадько впізнав діда. Дід кашлянув, а потім і гукнув:

— Огій, чи ви вже спите?

— Ні, ще, дідусю, не сплю,— відповів хлопець.

— Та я оце зібрався піти туди до тракторів. І навіщо ви проти неділі покинули їх у полі, а не привели сюди?!!

— Та то старший так закомандував. Що я міг проти нього говорити? — відповів, виправдовуючись, Нерадько. А дід:

— Та я оце й здумав уперед заглянути до вас у будку. Ви той... будьте цієї ночі обережні. Береженого Бог береже...

Говорив старий чоловік:

— Мені вчора проти сьогоднішнього дня щось погане привиділось. Я вже мало в цих літах сплю. А як сплю, то або стоячи, або сидячи. І всі ті сни, що мені ввижаються, я вже не можу розрізнити від звичайних

видовищ. І вчора таке паскудне привиділось, що я собі думаю уже цілий день, чи не проти вас буває ось таке. А я ж вас сам залишив тоді коло будки. І як щось погане тут з вами трапиться, то вся пеня і весь гріх ляже на мою душу. І я оце перед тим, як іти до тракторів, і зайшов до вас, попередити.

Нерадько заворушився і, заглушуючи і свою тривогу, і ніби силкуючись заглушити і тривогу дідову, проказав:

— Коли всьому надавати якогось значення, то тоді все життя буде катівнею: жодної хвилини не буде одпочинку для змученої людини. Ні, діду, не турбуйтеся. Якось Бог дасть і ця ніч пройде благополучно. Я...

— Ото ж бо й є. Ви мало жили, то мало знаєте. А мене не проведете і не заговорите. А така морока, як учора мене одвідала, неодмінно щось віщує. Ви краще вже мене послухайте. Візьміть лишень свою постіль та покиньте будку, та ляжте он в тій соломі за кабицею. Все таки далі від гріха. Чого доброго, а лихе завжди напоготові.

Нерадько далі вже не витримав, і звівшись із-під своєї свитки і ніби аж роздратовано питаючися попрохав:

— Дідусю, ви мене так налякали, що вже мусите сказати, що вас одвідало вчора.

— Та мушу. Щоб не мали ремства на діда, що поколошкав. Отож учора ви собі спите і старший спить. А ніч видна і все. кукурудзище віддалеки здавалося туманом. А я сидю на порозі будки. І така прохолода потягла з яру, аж дрижаки мене взяли. Ну, думаю, піду до кабиці, та розпалю соломи та нагріюся. І зараз же встаю та й іду. Коли... що за лиха година! З кабиці світиться. Приходжу ближче, а по мені так морозом і пішло. Перед вогнем сидить, не оглядаючися до мене, чорний чоловік: обличчя чорне, руки чорні, сорочка на ньому чорна. А постоли червоні. А зверху на ньому чорна попівська ряса. Чуб чорний, довгий, аж

на плечі спадає. І на шиї висить такий самий ланцюг, як ото попи було носять. Тільки що на ньому не хрест висить, а звичайне блискуче кільце. Таке завбільшки, як ото на кінці тієї шворки, якою відра з криниці тягають. А чуб на голові не обв’язаний або причесаний, а придавлений теж великим грубим кільцем. Ну, таким, як ото на ярмах висить, щоб притику пристромляти. І як нарошно в одному місці протерте, як видно, шмульгами війця. Що я міг сказати? Я йому й кажу: "Добривечір"! А він, не відповідаючи мені і не дивлячись на мене, а тільки на вогонь, мовчить собі. А там, не солома горіла, а були вже перегорілі дрова. Жар такий пашів, як з дубових або з грабових або з березових дров. І такими цілими шматками, аж білими від розпеки і лежав...

І стою я, і він мовчить, і я мовчу. Тільки й того, що блищить у нього ланцюг на шиї з малим кільцем, і велике кільце на чубі. А на ногах від жару, аж моторошно дивитися, ще дужче червоніють червоні постоли. Я кашлянув. А він, не дивлячися на мене, показав пальцем на казан, у якому ми кашу варимо.

А казан над тим жаром трохи не трісне — так кипить, і вариться в ньому хто його зна й що. Тільки й того, що я розібрав, що в ньому якесь густе вариво, похоже на смолу. І чорне таке. А носом нічого не розберу, бо вся пара і весь дух так стовпом і стояли над кабицею і на боки не розходилися. Що за лиха година?

І нарешті він мене питає:

— Чи тобі видно небо?

Я оглянувся навколо та й кажу:

— Не тільки неба не видно, а не видно десь і моєї будки.

Бо справді така тьма, що ні землі, ні неба. А він мені знов:

— Отож,— каже,— не той важний, хто сотворив небо, а той, хто ним порядкує!

А в мене так серце і заходило ходором. Так мені страшно хотілося ударити цю мару з усієї сили в мордяку: "Ач, думаю, самого Бога ставить нізащо". Та стиснув кулак та до нього. Коли ні, не в ті взувся. З місця не зрушу, а піт на спині так і ллє. Чую: до тіла вся сорочка пристала.

А він знов:

— Не гарячися, а дивися добре... Що, чи є на небі хоч одна зірка?

Я бачу, що нема, але уже з ним не хочу мати розмови і мовчу. А він поволі взяв у голі руки розпечену вуглину та й кидь у казан. Вона так і пішла на дно, неначе залізяка. А він тоді, знов не говорячи до мене, а тільки показує пальцем на небо. І тоді, як жарина пуцьнула в казан, над заходом засіяла велика вечірня зірка. А він, ніби до себе, каже:

— Одна...

А потім взяв ще одну розпечену вуглину, і ще, і ще, і все рахує. І так, за кожним разом: тут жарина упірне в казан, а на небі засіяє велика зірка. І нарешті він взяв у пригірщ жар із кабиці та й укинув у казан. І все небо від краю до краю покрилося зорями. А він тоді знов:

— Ну, чия сила? Моя, чи того, що сотворив небо?

А я й кажу:

— Божа!

А він тоді як схопить із своєї голови кільце з ярма та як покотить у яр. І воно аж задзвеніло, скакаючи та плигаючи туди. І я подивився теж

йому вслід. І коли затихло, я знов зирк! Аж немає моєї мари. І темно в кабиці, і казан порожній, і в ньому все начиння. Оглянувся назад — і будка стоїть так, як стояла. Я знов через кабицю дивлюся в поле, аж відти регіт, неначе іржання жеребця, а потім гук:

— Маєш ти щастя, що вдався небоязкий!

Та й затихло, та й глухо було аж до ранку. І як собі хочете, а йдіть ночувати в солому, за кабицю. Бо це видовище проти вас...

І Нерадько мовчки взяв свитку і ще дещо своє і пішов ночувати в солому, уже з’єднавши в один настрій комсомольську цікавість і тривогу дідову. І вмостившись там, сказав до діда:

— Боже мій, і як ви справді ще ходите після такої ночі?

— Е-е, лежіть отам нишком. Я ще вас і зверху соломою накрию. Нехай і вас нечиста сила обминає і ходом, і поглядом.

І, нагнувшись, взяв оберемок соломи і поклав на хлопця говорячи: "Треба вас укрити так, щоб жодніської признаки не було, що тут лежить людина..." І положивши ще соломи на нього розправив її, не кажучи вже ні слова, пішов до будки. А в ній на причілку зупинився, і обернувшися туди, де було сховано Нерадька, і трохи повагавшися, і зітхнувши глибоко, пішов, не оглядаючись, проз будку в яр. Мабуть, до тракторів.

Нерадько, лежачи в соломі, почував, що коло кабиці і коло будки вже живого духу немає. І це його настроїло ще більше нервово, бо дідове оповідання дало перше і глибше зрушення чуття. Воно просто таки стало обсягом його душі, на стінах якого височіли картини дідового видовища. І хлопцеві духовні очі уже не могли нічого бачити, тільки їх. А конспіративний схов у соломі загострив силу душевного бачення. І він дуже довго крутився, не мігши заснути. Але те, що підчас крутіння насунулося соломи за комір, і вона там колола в шию, Нерадька тягло до

реального, утворивши несвідомо боротьбу волі. Від силкувань він знемігся і почав поволі дрімати, чуючи носом, як солома пахне і вітром, і землею, і тими кузьками, що в ній ворушилися. І хотів він з-за коміра солому повитягати і не зміг, бо все небо перехилилося в кукурудзище і почали туди скочуватися зорі, а за ними по небі котилося і кільце з ярма. І серед кукурудзища їх насипалася ціла купа, аж почало воно горіти. А кільце з ярма серед неба світило.

І враз Нерадько почув страшний поштовх у бік і прокинувся, і затаїв дух. Коло нього тупала коняка і він чув крізь солому її подих.

— Тут не видно і сліду, аби він був,— говорив хриплий голос видно тієї людини, що сиділа на коняці А з будки голос того комсомольця, що питав Нерадька, де він буде ночувати, одповідав:

— Ну, вже й тут його нема. Він тільки там.

— Немає його, кажу вам,— умішався дідів голос, чути від кабиці.— Він пішов звідсіля зараз тоді, як ви догнали старшого тракториста...

І затупала коняка друга з другого боку соломи і звідти теж обізвався голос:

— Його тут і признаки нема... Як ви думаєте, діду, чи він не пішов ночувати туди до тракторів?

— Якщо він на полі, то тільки коло тракторів,— запевнив дід.

— Ну, коли так,— знов заговорив голос із першої коняки,— то їдьмо туди. А ви вилазьте з будки і будете доглядати цього місцевища. Якщо його немає коло тракторів, то вернемося і всю солому по соломинці перетрусимо.

— Кажу вам, що його тут немає, то вже немає. Мені нічого на старість брехати і брати лишній гріх на душу,— уперто дід боронив свого.

І затупали коні від будки, у той бік, де трактори було покинуто.

У Нерадька товклася кров у висках. Він знав,, що це переляк там так калатає. Той переляк, якого виплекало скитания та хования по людських садках та клунях. І мигнула в нього думка, що всі зайці — це метаморфоза якоїсь нещасної людської породи, яку всі племена переслідували і на кожному кроці нищили. І тепер бігає по полях четвероногий сірий і довговухий жах, що був колись живими людьми.

— Ось я принесу соломи сюди, по цей бік будки. Тут не так подихає вітер, і розтопимо, щоб веселіше було...— знов загомонів дід. І прийшов, і взяв оберемок соломи з другого боку купи і поніс. Нерадько чув, як важко дихав несучи солому старий чоловік. Через якусь хвилину уже долітав тріск вогню. Нерадько лежав і вагався, що робити — чи тікати, чи далі лежати.

— Я знаю, що його тут нема... Тільки що, коли сказали наглядати, то вже треба наглядати... Хотів я оце в солому впірнути, поки міліціонери вернуться. Бо, повірте, діду, я не спав минулої ночі ані крихотки, та оце ви розпалили багаття і я сяду коло нього. Коло вогню справді якось веселіше...

Переплітався голос комсомольця з гурканням об підлогу будки та ніби клацанням рушниці об одвірки її. Через якийсь час доносився до Нерадькових вух тільки голосний тріск вогнища. Нерадька тіпало, але вже не жахом, а непевністю ситуації.

Ба ось враз почулися знов кроки до соломи і цей раз вони справлялися якраз до нього. Нерадько впізнав дідову ходу і гостро

нашорошив увагу. І дід, беручи оберемок соломи знов, але вже коло нього, спитався стишено:

— Ви чули?

Нерадько відповів:

— Чув.

— Ну, то не барітесь тут ні хвилинки. Комсомолець куняє коло вогню, а міліції ще не чути щоб верталася. Біжіть просто на кукурудзище".

І пішов з соломою крекчучи та шелестячи. І коли Нерадько почув, що і цей оберемок соломи укинуто в вогнище, швиденько згріб своє в головах... Але знов поклав і витяг із-під себе свитку і надів, а вже потім ухопив те, що було в головах, і виліз із соломи.

Вогнище горіло по той бік будки. А по цей бік була страшно густа аж чорна нічна тінь. Увесь верх будки, що йшов рубцем від одного краю даху до другого, був червоний від полум’я, неначе Жар. А проз його до неба бухкало полум’я з диму і страшно било сяйвом у той бік, куди поїхала міліція. Нерадько відчув небезпеку. Вся околиця йому про це свідчила, неначе якась незвичайна сторінка казкової драми. І хлопець рушив до вибалку, аби вже потім бігти до кукурудзища. Він спотикався і дивувався, що дід Гатаяшка так хазяйновито і розумно влаштував йому втечу. Але ці думки скоріше були для заспокоєння надто збуджених почуттів.

Нарешті він опинився на ріллі, яка була перед кукурудзищем. І зараз же сів, бо аж тепер опам’ятався, що босий і під пахвою несе і черевики, і бриль, і пояс до свитки.

Він швиденько надів черевики і бриль, і вже на ходу підперезався. Але не встиг він і дихнути полегшено, як у його серце тьохнуло від страшної, раптової несподіванки. Нижче кукурудзища, через ріллю, просто йому наперeріз замаячили у тьмі два верховці. Нерадько оглянувся. Коло будки світло било уже тільки від солом’яного жару. І він мерщій упав у ту борозну, що перед ним окреслювалася, і почав швиденько повзти до межі, по якій він щодня або ходив до тракторів, або водив їх до гінок на оранку. І повз напевно хвилин із п’ять, а далі вже не можна було, бо верхівці, зупинивши коні недалеко від того місця, де він вперше ліг в борозну, оглядали місцевість. Нарешті один озвався:

— То вам здавалося. Не може бути, щоб тут тинялася якась людина. Він якщо не коло будки, десь у соломі, то напевно тут від нього і смуги не лишилося...

— Та що ви мені говорите,— озвався другий роздратований і хрипкий голос.— Я дуже добре помітив, що якраз тут на горбику сидів хтось і встав, і чорт його знає, де дівся... Ану, проїдьмо кіньми ще трохи вбік. Я певний, що він, упавши тут десь, у борозну, поліз не до межі, а в середину ріллі. Або може залягла десь собача душа близько...

— Їдьмо. Але ми тільки час гаємо. Краще б коло будки його пошукати... Я тому червоноштанькові не вірю...

І розсерджений хрипкий голос знов став щось говорити, та рух копит по ріллі заглушив слова.

Нерадько підвів голову. Верхівців уже не видно було в темряві і було дуже пізно, коли вважати на небесні зірки, між якими навіть найменша дуже яскраво світила. Але Нерадько боявся, що швидко зійде місяць і тоді він змушений буде прикипіти в ріллі до самого ранку. А вранці може статися таке, що...І він здригув і почав знов з усієї сили повзти до межі Осі і межа. Хлопець сів і пильно оглянув навколо себе нічний краєвид, наскільки дозволяли йому молоді очі. У темряві на всі боки було тихо. Він

вирішив ще трохи почекати. І саме в цей момент почулося від будки іржання коня, а йому обізвався кінь із поля далеко в той бік, де мав бути хутір тітки Лепестини. У нього були так напружені нерви, що реальність для нього була на межі з фантомами уроєння. І через те у нього після іржання все єство зупинилося, чекаючи із степу такого саме голосу, який і дідові Гатаяшці одповів теж після ржання:

"Маєш ти щастя, що вдався нелякливий!" — Але почекавши якусь мить він тільки почув, як шуміла кров у його жилах.

І схопився втікач, і почав спочатку підбігцем іти, а далі вже й бігти скільки сили було у протилежний бік від кінських перегуків.

За якийсь час йому стало душно. Він зупинився і прислухався Було тихо. Куди ж його йти? Та і в якій віл місцевості зараз? І що це за могила?

І нарешті він упізнав, що це та могила, яка стоїть недалеко від роздоріжжя шляхів: Рохмистрівського, Смілянського, Балаклейського і Попівського. Він забув за втому. Його охопила тривога, що він і досі блукає у моторошному колі свого нещастя. Це ж він у тому місці, де починається протилежний кінець Полівки. Тут же недалеко і Шиянів двір. Ой горе, що ж його робити? Он вже місяць почав витикатися. Та чи то ж місяць? Чи не кільце від ярма? Аж тепер міліція може помітити. У них же там і бінокли, і всякі штуки, щоб людей ловити!

І він згадав, як тітка Лепестина одного разу говорила, що Шиянівська хата після смерті хазяїнів пустує. І Нерадько швиденько рушив по свіжо засіяному полі до знайомого дворища: там можна перебути шматок місячної ночі і завтрашній день, а потім, як настане друга ніч, тікати далі на захід.

На межі свиснув ховрашок. Нерадько здригнув і вп’явся очима перед собою у світлу половину осінньої ночі. Виднілися дерева хутора, залиті місячним сяйвом. Ото ж і єсть Шиянове дворище.

Боже, врятуй людське серце, змучене лихом та безпритульністю!

Глава дев’ятнадцята. Страшна межа найвищої людської любови

На небо вийшов молодик і сьогодні сяяв урочисто, аж перед селом та хуторами все поле світилося місячним світлом. Але ярки та вибалки були осяяні яскравіше від поля через те, що сяйво місяця спливало з горбів у низини так само, як і вода після дощу. І хутір Шиянів, і церква коло нього над кладовищем світилася, неначе купи місячного світла, через ті саме причини, через які після дощу у садках найбільше залишається роси, а на облупаних будівлях ще довго не вивітрюються маленькі калюжки води, що затримуються у всяких виломах і виломах стін.

На церкві видно було навіть глиняник на залізнім пруті. Він оддалеки білів так, неначе там якимсь чином опинилася прив’язана велика в’язка білої вати.

Нерадькові в душі було неспокійно. Він знав ніе з того часу, як був пастушком, розповідь про те, що якраз у облупані та залишені церкви сходяться вночі вішальники у тій самій одежі, в якій були, коли вішалися, та ще й з мотузком па шиї. Тільки північ наставала, вони вже були в церкві і сідали посеред неї і сидячи плакали до перших півнів. І всі вони були чорні і не бувало так, щоб зібрані сідали на крилосі або у вівтарі, бо між ними рідко були попи або дяки. А коли траплялися попи, то сідали з мотузками на шиї перед вівтарем. І сиділи вони в таких вистатях, в яких сидять турки на молитві. І всі плакали мовчки і без розмов, що вони в Бога останні і мають право входити тільки в ту церкву, що нагло покинута вірними.

Але коли перші півні кричали, всі вішальники ішли у свої гроби і не спішили, неначе ченці ідучи з похорону. Вони мали зійти в землю до других півнів. Але траплялося, що деякі з них за такий час не встигали дійти до своїх гробів, тоді вони перебували до другої ночі у тих пустках, що траплялися на дорозі. Але, коли якісь уже лягали в гріб під голосний крик других півнів і не встигали мотузки втягти з собою, то тоді її кінець на поверхні землі лежав до другої ночі. І люди бачили нераз такі випадки і хрестилися, і плювали тричі на мотузки, і одходили мерщій із того місця. А хто торкався, то такого трусила пропасниця цілий тиждень.

І Нерадько, підходячи до Шиянового хутора, думав собі: ну, що як уже заспівали другі півні і він застане у пустці якогось вішальника, що чорнотою похожий на того, про якого розказував дід Гатаяшка. У голові в нього не було ніякої віри до таких побрехеньок, але чуття його било тривогу і це юно змусило хлопця згадати і про вішальників, і поставити собі таке питання про них.

Підходячи до хутора, Нерадько помітив біля найкрайнішої вишні від поля якусь купку, що була зверху біла і освітлена місяцем. І в нього мигнуло в голові, що то забута ганчірка з білої сорочки на кущі. Але він зараз же відчув у колінах слабість і незрозумілий тягар у серці. В його уяві заворушилися вішальники. А щоб їх звідти вигнати, він вслух проказав те, що до них не стосувалося:

— Боже, яке то тяжке безталання! Для того, щоб переночувати було, загинула ціла родина, а за те, що в тітки Лепестини він спасався, то юна мусить тепер у серці мати незаслужену тяжку образу! — І він застогнав ще гірше, як від нападу лютого зубного болю: "У-у-у!"

І саме в цей час купка під вишенькою враз стала вищою. Нерадько зупинився. Те місце, що підвелося вгору, окреслювало голову людської істоти. Невже це той вішальник, який не потовпився у пустці? І відчув він справжній страх, але втікати вже було пізно, бо маленька постать, похожа на людську, ворушачись під вишнею, дивилася на нього

здивовано і здавалося теж трохи злякано. Нерадько підійшов до неї. І справді, на картоплянім бадиллі сиділа дівчинка років семи у білій сорочечці і темній спідничці. Голова була не запнута і косенята на потилиці закручені. А що найдивовижніше було, то це те, що з правого боку у неї лежав і блищав проти місяця великий ніж, колодач. Нерадько сказав:

— Добрий вечір, дівчинко!

— Добрий вецір,— відповіла вона таким голосом, який свідчив про довгий, недавній плач.

— Що ти тут вночі робиш сама?

— Ніцого.

— Але чого ж ти тут?

— До тітки Мархви приїхав той, що застрелив батька. І тітка пряжуть йому сало... А він каже, що сало любить тільки з хроном... І мене тітка послали вкопати хрону. А я не знаю, де його шукати.

— А хіба у цій хаті хто живе, хіба хата не пуста?

— Та я ж кажу, що тут тітка Мархва живуть і я з нею. Уже два дні ми тут сидимо.

У Нерадька скаламутилася свідомість. Що робити? Він упізнав дівчинку, це була Шиянова Ніна. І трохи перегодя після мовчання, що виникло з хвилинною безпорадністю, він її знов спитав:

— Чи ти мене впізнала, Ніно?

— Впізнала,— була дитяча відповідь.

— Нінко, посидь же тут трошечки, а я зараз вернуся і тобі допоможу шукати хрону... Посидиш?

— Посидю,— розпачливо безнадійним голосом запевнила Ніна. І Нерадько, зігнувшись, швиденько пішов поміж вишнями до хати. А через те, що було багато опалого листя з вишень, то він вибирав лисі місця для ніг, щоб не шелестіло. Крім того силкувався ставати тільки навшпиньки. У хаті вікна з фронту були позавішувані ряднами. Всередину заглянути не можна було. Він пішов до причілкового вікна. Воно було до вулиці, на якій стояло легкове авто. Нерадько придивився: шофера не було. Він знов повернув до вікна, яке було завішене хусткою, але з лівого боку внизу залишилася невеличка щілина. Ввесь Причілок був у густій тіні і од двох вишень, що були перед вікном, і від того, що сюди місяць якраз не світив.

І Нерадько припав до вікна. Справді, Мархва пекла у печі млинці. Їх уже було повно в мисці, на припічку, а на карнизі комина над лежанкою горів каганець із бляшанки і освітлював не дуже виразно коло столу чоловіка у військовій гімнастьорці. Придивився... Справді це був комісар, ніби аж розкошуючи в чеканні. Збоку вікна над тією лавою, на якій спав Нерадько з Кобзарем у головах, висів Тюринів мундир, а на ньому картуз форми Гепеви. Нерадькові перехопила горло чуттєва спазма жаху, коли він згадав обставини, за яких він збувся "Кобзаря".

На столі перед комісаром було півмиски пряженого сала, а коло миски стояла закубрена пляшка з жовтим ярликом і червонуватою рідиною. Нерадько' силкувався доглянути, чи в хаті немає шофера. І коли переконався, що немає, став прислухатися до розмов. Але після деякого часу слухання рішив, що в хаті дія одбувається мовчки. Комісар, на ріжку стола сидячи і ледве помітно усміхаючись, дивився собі на пальці лівої руки, а Мархва тільки в сорочці та в спідниці пекла млинці, не зважаючи на гостя. Коса в неї лягала через усю спину і звисала через крижі до колін. І разок намиста висів із шиї, одсвічуючи червоний блиск

вогню із печі. Вона була схилена під комин. Нерадькові запекло в душу. І дика хвиля ненависти хлюпнула з грудей у голову:

То це у їх злагода? А він же про Мархву не раз згадував у тітки Лепестини, але тримався так, неначе він давно вже за неї забув і забув свій арешт. Ні, він її ніколи не згадував. Він її тільки носив у своєму єстві, немов якусь заразу в своїй крові, яка мала через певний період виявитися. І ось тепер, оце біля вікна ця зараза виявилася. Так, тільки її, тільки цю дівчину він хотів мати своєю. А тепер, як вона його не буде, то не буде ж вона в обіймах і цього нахрапного бандита!

"Боже, і що то за серце у тих людей: аби тільки лишитися живою або живим, то вони забувають найбільші душогубства, вчинені над рідними, над знайомими і над всіма односельцями. Ні, голуб’ята, годі. І я жити не буду, але й вам укорочу віку",— вирвалося у нього крізь зуби сичання. І швидко звівшись із своєї вистаті і глянувши на автомобіль, криво усміхнувся і котячим скоком рушив затінками до Ніни. Дівчина сиділа на бадиллі так, як і сиділа, неначе непорушний маленький факір.

— Ніно, а хіба ти не знаєш, де саме росте хрін, що сидиш і не шукаєш?

— Я знаю, що він у нас ріс щороку, якраз на цьому місці, де я сидю, тільки що зараз я вже забула, як його шукати-и-и...— одповіла вона, так ніби лагодилася знов плакати.

— Ну, тихше, дівчино. Коли він тут ріс, то ми його зараз знайдемо. А дай сюди свій ніж.

Ніна подала. І Нерадько зараз же штурхнув ним у землю і вгородив по саму ручку. Вивернув землю, серед якої блиснув до місяця, ніби корінь якогось дерева, довгий хвіст хрону. Ще раз, і ще раз, і вже було викопано аж три добрі окоренки його. І збивши тупим боком ножа на хроні землю, подав Ніні, говорячи:

— Ніно, люба дитино! І ти сирітка, бо твойого батька вбили, і я жду смерті від отого, що сидить у хаті. Візьми ж оцей хрін, та послухай мене, люба дитино... Неси його в хату... І коли Мархва буде готувати, то ти вилізь на піч і сиди там... Тільки не дурно сиди, а датися на причілкове вікно... Там є прогалина, незакрита хусткою... Ось ти і дивися у ту прогалину. І що б у хаті не робилося, ти не зважай, а дивися у ту прогалинку. І тільки помітиш мою приставлену пучку до найвищої шибки... Чуєш, пучку?!!

— Чую,— відповіла дівчинка, незвичайно напруженим, але вже не плаксивим голосом.

— Ото ж, тільки помітиш, зараз же скакай із печі і звали з карнизки каганець. І почни плакати, що ти хочеш на двір і що звалила каганець не хотячи. Чуєш, Ніно?

— Чую,— знов відповіла незвичайно напруженим голосом і повна урочистої уваги дитина.

— Зроби ж все так, як я кажу, і конче іди на двір після цього... Ну, неси ж хрін і пам’ятай і про свого батька, і про те, що треба зробити.

Ніна встала і, взявши одну хронину у ліву руку, а інші дві у праву і не звертаючи уваги на Нсрадька, стукнула хрін об хрін так, як це роблять дорослі з буряками, копаючи чи на борщ, чи в полі. А потім, рушивши в хату, сказала, не оглядаючися:

— Я геть усе зроблю, що ви казали. Тільки аби щось путнього вийшло.

І поміж вишеньками тим самим слідом, що йшов і Нерадько, швиденько почимчикувала до порогу, вскочила в сіни, зачинивши за собою двері. Нерадько стояв тримаючи колодач в руці і дивувався з останніх Нінчиних слів. Вони для нього прозвучали такою діловитістю і

таким досвідом, яких йому не доводилося чути від жодної дитини при всіх його життєвих злигоднях. І він, зітхнувши, помаленьку і навшпиньках вже поза хатою підійшов знов до причілкового вікна.

Тут тіні були густі і від цього вишеньки здавалися ще непорушніші своїми гілляками і неопалим листом. Почувалася і в нічних річах якась таємнича напруга. Хлопець сів зручно і став дивитися в щілину між луткою і хусткою. Серце в нього стукало схвильовано і в висках шуміла ніби аж дзвонячи гаряча луна. Він був неспокійний. Але все чув і жодне слово не проскочило проз вуха. Коло Мархви вже не було млинців, вони були на столі при розкубреній пляшці. А хазяйка підмітала солому біля підпіччя, а Ніна на печі, у самім запічку, блищала очима до вікон. Світло з каганця робило коло неї такі тіні, що, здавалося, там жодної людської істоти нема, тільки світять двоє очей із стіни, засвічені тим самим дивом, яке колись і вавилонському цареві на стіні засвітило:

"Мене, текел, фарес..." А Тюрин, обпершись спиною об стіл і витягши насередину хати ноги, говорив:

— Хазяйко, кидай підмітати, я жду. Пора вечеряти!

— То вечеряйте... Хіба я вам не даю,— відповіла, не розгинаючись, Мархва.

— Що значить, не даю? — озвався з притиском комісар.— Я приїхав до тебе в гості, і ти мусиш зі мною коло столу сидіти, бо так, як ти робиш, то це тільки ображає мене. Та й чи можна вважати ту особу розумною людиною, яка дозволяє себе ображати?

Мархва випросталася і, тримаючи віник у правій руці, завважила:

— Такої пори та ще при завішених вікнах якби я з вами сиділа, то це б виходило, що я або ваша полюбовниця, або ваша жінка... Сидіть самі. Я наготовляла і не ображалася, не ображайтеся і ви!

— Дівчино, коли ти в хаті маєш завішені вікна і чоловік молодий сидить у тебе коло столу, а ти таке говориш, як зараз, то це стати похожою на ту дурну колгоспницю, що мала від бригадира великий живіт і хотіла обманути людей і говорила: "Мене щось проти середи вкусило і за два дні отаке не в мою міру нагнало..."

— Як вам не совісно таке говорити тоді, коли ви самі позавішували вікна і заставили мене пражити сало і пекти млинці. У мене в душі холоне...

І повернулася до дверей... Та комісар в одну мить випередив Мархву і став між нею і дверима і, замкнувши двері, взяв ключ у кишеню і, усміхаючись переможно, мовчки дивився на неї...

А Нерадько за вікном напружено слідкуючи за ними прошептав:

— Ах, ти, собачої душі вішальник, то ти і в церкві не був, а просто зайшов у пустку, і тут оце так чекаєш других півнів? — І зараз же схаменувся і чогось оглянувся до авта та й подумав: "Не дай Боже, почує хтось", і перевівши погляд на піч і зустрівши там великі, сповнені недитячої сили очі, знов став слідкувати за незвичайною парою. І нарешті він почув Мархвин голос:

— А що тепер буде? — "Що, питаєшся? Ти матимеш од мене щось дуже, дуже гарне. Тебе совєтська влада нагородила за одно, а я свій дар складу за те, що ти мене, людину, врятувала, а не комісара..."

І він підняв ліву руку перед Мархвині очі і в нього на мізинці блиснули два золоті перстені: один із зеленою іскрою, а другий з такою, якою блищить стигла ягода перед обідньою порою проти сонця. І він зняв перстень із зеленою іскрою і на якусь мить затримав перед очима Мархви. Вона дивилася на нього з невимушеною цікавістю. Здавалося, забула навіть, про що ішла раніше розмова. І комісар, скориставшися із цього і легенько взявши лівою рукою її праву і трошки піднявши почав

надівати свій перстень їй на середній палець. Вона, не протестувала, дивилася. Тільки аж тоді, коли комісарова рука обняла її стан і притулила її правим персом до лівої половини його грудей, вона повернула голову до того місця дверей, де був ключ, і вимовила:

— Подарунок даєте, а ключ у кишені держите?

— А ти пам’ятаєш?.. На, дивися, я не боюся, що ти втечеш.

І він лівою рукою, тримаючи дівчину за стан, правою витяг з кишені ключ і положив на припічку, а потім нею ж підхопив Мархву за плечі і влип поцілунком у губи. Дівчина якусь мить була нерухома в його поцілунку, а потім... Це вже жіночий секрет, що вони у критичний момент роблять, щоб вирватися з обіймів.. А потім юна враз рвонулася і плигнула на лежанку. Комісар тільки встиг ухопити її за спідницю, яка і лишилася в його руках, а Мархва в одній сорочці з білого полотна, на якій рябіли мережки із рукавів і з підтички, опинилася в кутку на лежанці, аж стелі головою досягла, і, вхопивши на печі качалку, крикнула:

— У-у катюго! Не діждеш, щоб я з тобою ночувала. Спробуй тільки полізти, то так насторч качалкою садикну, що будеш до ранку випльовувати в помийницю зуби! На твою кістку, та вдався нею!

І вона здерла з пальця перстень і шпурнула ним на нього. Перстень ударився об його голову і брязнувши потім об вікно, заскакав до порога і там затих.

Нерадькові забило дух: він згадав кільце від ярма, яким шпурнуло видовище дідове Гатаящине.

А комісар тим часом замість того, щоб Мархві у відповідь говорити, моментально зробив два кроки назад і випустив з рук Мархвину спідницю додолу і потім сівши на лаву, почав швиденько роззуватися.

Скинув один чобіт, потім другий. І розмотавши онучі на ногах поклав їх на чоботи тай став роздягатися. Гімнастьорку поклав на лаві під тією одежею, що вже висіла. А штани з револьвером на неї зверху. І опинившися тільки у спідній сорочці та у підштанках, зупинився посеред хати і, заклавши руки за спину, засміявся до дівчини, глянувши на лежанку. Сміх був обладника і переможця.

Якби він у відповідь залаявся, якби він витяг револьвер і сказав Мархві: "Злазь, ти арештована",— то бідна дівчина не так би була вражена, як зараз. Вона просто була загіпнотизована несподіваним обертом справи, і видно забула, що в неї в руці і качалка є. І коли він заговорив, то вона так само була нерухома, як і перед тим. Та й невідомо чи вона чула говорене:

— Ну, Мархво, дякую тобі за несподівану щирість... Дякую, що ти виявила на мене так само гнів, як виявляють розгнівані жінки на своїх чоловіків, над якими вони відчули і відчувають свою владу... Ти моя... Ти станеш цієї ночі моєю жінкою... А перед цим я хочу налюбуватися на твою постать у біленькій сорочці... Надивлюся на ті груди з гостренькими кінчиками, що піднімають мережану підтичку сорочки над прекрасним твоїм дівочим животом.

І я роздягся на те, щоб пригорнути всю тебе тремтючу до всього свого чоловічого відчуття... Бо ти ж не дурна, ти не будеш борсатися та пручатися, коли он на печі мала дитина потребує твоєї опіки... Ти моя, я тебе хочу за все своє життя. А якщо ти таки не хочеш мойого молодецтва, то, на, бий мене своєю качалкою по голові, я оборонятися не буду. Я з насолодою умру отут коло лежанки. Бий!..

І він підійшов до самого кутка, де сходилася лежанка і піл, і нагнув свою голову під Мархвині удари, а та ще гірше зніяковіла і, не випускаючи качалки з рук, почала здригати коліньми, аж сорочка на животі заметлялася, неначе від подиху вітру. І комісар звівся, і помаленьку взяв з Мархвиних рук качалку і поклав тут же на лежанці під стіною печі. Мархва була непорушна. Тоді він лівою рукою дістав

передню частину підтички і дуже потяг до себе. Дівчина впала йому на груди і він правою рукою підхопивши її спину поніс нерухому на піл. Нерадько у цей момент тільки побачив, як у Мархви ліва грудина була підіпхнута вгору комісаровим правим плечем і вилізла з пазухи. Хлопець став несамовитий. І думка в його голові забігала, неначе зляканий птах у запертій клітці: ну, він комісара заріже. Але чим він їй дошкулить? Чим він їй завгодить так, щоб вона аж нестямилася? І враз Нерадько радісно зітхнув. Він знайшов чим, і придавив пучку указового пальця лівої руки до шибки вікна. І дивно, як він не видавив скла?

Ніна моментально скочила з печі і звалила каганець із карнизки... І почувся Мархвин голос:

— Придуркувата, що ти зробила?

А комісар глухо і ніби весело заперечив:

— Молодчина Ніна... Ключ на припічку...

А Ніна: "Мені дуже хочеться на двір, у мене живіт болить".

— Іди, іди,— ще раз обізвався комісарів голос і впірнув у якийсь розшаліло-гарячий стогін чи Мархвин, чи свій.

Коли Ніна вискочила на двір, то перед нею за порогом уже стояв Нерадько з ножем у правій руці, яку він трохи ніби назад відводив. Із-за церкви обзивалися далекими вигуками півні. Кругом було темно і тіні були густіші від сутінок ночі, бо місяць зайшовши за велику хмару, ніде на землі не освітлював жодного місця. Ніна прошептала:

— Ідіть швидше, бо він тітку Мархву так і насів на полу!

І Нерадько теж їй у тон прошепотів:

— Ходім. І ти стань у сінях і стій, поки я тебе не покличу... У хату я сам піду...

І він вступив у хату. І навшпиньках прокравшись просто до любосного місця і кроків на два від комісара ззаду став, затаївши дух. На полу лежала Мархва, а комісар босий стояв коло полу, схилившись грудьми на Мархвині груди і цілував її. Права рука його була у дівчини під головою, а ліва простягтись через її живіт тримала в кулаці на її нозі, вище коліна, підтичку сорочки. На вхід Нерадьків вони не зреагували, думаючи, що ввійшла Ніна. І коли комісар, одірвавшись поцілунком, розкошуючи подивився в очі Мархви та й знов припав губами до її вуст, — Мархвина ліва рука поволі обвила стан комісарів. І Нерадько гукнув:

— Схаменіться, товаришу комісаре! Другі півні заспівали і Скакун прийшов із того світа вас зарізати!

І зараз же на млі ока він зрозумів, що Тюрин згубив відчуття живого тіла дівчини і перелетів у той настрій, який опановує тигра, коли він побачить людину... Той настрій, що кидає звіра раптово і нагло у смертельний кид на безтурботну від незнання людину. І через те ще мить і хлопець усадив колодач по ручку у білий лівий бік комісарів. І той мовчки, без жодного стогону та звуку, повільно почав осідати вниз, зсовуючися грудьми з Мархвиних грудей і тягнучи лівою рукою підтичку Мархвиної сорочки. Коли дівчина це почула і збагнула сподіяне, то несамовито галаснула на всю хату:

— Рятуйте... Ря...

Але саме тут комісар упав коло полу додолу і страшно голосно стукнув ручкою колодача об діл, бо Нерадько так і лишив ніж у тілі. І цей стук рішуче і могутньо, зупинив Мархвин крик. А хлопець, відступивши кілька кроків від білої мовчазної людської фігури, що лежала навзнак долі, головою досягаючи ніжки стола, аж тепер

зашепотів до Мархви, що, відкотившись до стіни та у півзведеній вистаті біліючи, німіла:

— Цитьте і не писніть: я зараз покличу ту, що вас врятує!

І рушив до дверей. Крок був дужий і певний за всі часи хлопцевого поневіряння...

Він відчув, що вбив, хоч і не по-лицарськи, ззаду, але так само вбив, як і комуністи убивали непокірну Україну: зброєю — неозброєну; наїдені і напитені — голодну і холодну... Одягнені і вишнуровані — обідрану і полатану... Убивали без питань і попереджень як дичину... І одчинивши двері спитався:

— Ніно, чи сінешні двері заперті?

— Заперті,— озвалася дівчина.

— Ану, ще спробуй,— наполегливо проказав Нерадько.

І Ніна заклацавши ключем знов озвалася:

— Та заперті, я ж вам казала...

— Ну, то йди в хату!

І тепер вони вже стали посеред хати і Нерадько проказав, але так, щоб слова могли відповідно вплинути і на Мархву:

— Дивися, дитино. Оце лежить уже мертвий чекіст. Він застрелив твого батька і твою матір загнав на той світ. Чи ти будеш зі мною тікати тим автомобілем, який стоїть на вулиці?.. Я тракторами добре правив, поправлю добре і автомобілем.

І Ніна, не вагаючись, відповіла:

— Тікатиму.

— Добре, дитино. Одягайся у своє, що маєш, та швидше.

— У мене немає у що одягатися. Я вже можу тікати.

— А ви, чи ви згодні з нами тікати? — звернувся він вже до Мархви:

— Я скину свій одяг і ви у нього вдягнетесь. А я вже вберуся в комісарову одежу.

І Мархва відповіла: "Коли вони звели до погибелі Кошеликів, і Клунків, і Шиянів за те тільки, що ви у одного з них переночували, то вони мене закопають живою в землю..."

— І Скакуна, якого ви спасли від мотузки, убив оцей, що лежить, за те, що я переночував у Шиянів...— додав Нерадько.— Добре, переодягайтеся...

І він підійшовши до лави почав роздягатися. І скинувши штани і свитку з поясом додав до них і Мархвину спідницю, що лежала долі, коло лави, і кинув на піл до дівчини:

— Тут ваша спідниця.

— Вона мені не потрібна.

— Значить ви рішили бути і зі мною без спідниці так, як були з комісаром? — уїдливо чогось озвався Нерадько. А вона:

"Ви ж мені самі сказали переодягнутися у вашу одежу. А коли не хочете брати, то я не злякаюся смерти у тім селі, де і мої батьки полягли".

Нерадько саме другого чобота комісарового надівав, як почув ті Мархвині слова і вони його вдарили в душу несказанно болючою силою розпуки, аж у його жилах, здавалося, перестала пульсувати кров. Така розпука з’являється раптово тільки у тієї людини, яка опинившись у небезпечній ситуації усвідомлює, що втратила несподівано право на власну волю і віддається дикому випадкові так само, як і мертва людина: чи її витягнуть за ноги, чи за руки з хати, чи може і винесуть. І разом з тим у Нерадьковій свідомості мигнула гарячим полум’ям вся нечувано страшна ситуація. І він ніби аж забув, що говорила Мархва, і тепер шепотів:

— Мархво... Нам треба якомога швидше звідціля виїхати, бо всім нам тут загрожує смерть, навіть Ніні... Швидше переодягайтеся... А ти, Ніно, візьми якусь хустку та зав’яжи в неї млинці і сало. Сало висип у млинці, а пляшку оту візьми...

— А хрін взяти? — спиталася дівчина.

— А де ж він?

— Та ось під мисником за шапликом...

— Та ну його к чорту!

Але вмішалася Мархва і змінила становище з Ніною:

— Не зачіпай нічого, я через хвилину сама все зроблю.

І мигнуло кілька часу: чи хвилина чи дві, чи єдина мить, і Нерадько вже у Тюринових штанях і в чоботях, і в його гімнастьорці та в мундирі,

підперезавшись тим поясом, на якому висів револьвер, стояв зігнувшись коло вікна і дивився, скільки куль було закладено у боєвий револьверний барабан. Аж підійшла до його Мархва, теж уже вдягнена у Нерадькові штани і в свитку, підперезану зеленим поясом, і в черевиках, і в його брилі, і швиденько заговорила:

— Ось уже на столі все зв’язане в один вузел. Тут млинці, сало і пляшка. Будемо йти?

Нерадько випростався:

— Як? Так як оце? Та ваші ж коси у бриль не потовпляться... Давайте негайно ножиці та одріжу...

І Мархва кинулася до шуфляди в столі, і витягаючи відтіля ножиці, говорила:

— Тільки... я вам не дам обрізувати кіс... Я ще не покритка, щоб це робив парубок. Ніно, іди мерщій сюди, на лаву...

Ніна одним духом була вже на лаві і одрізувала Мархві косу. А одрізавши віддала ножиці хазяйці, а сама стала вбік. Мархва зітхнувши упхнула коси за свитку в пазуху, а ножиці тихенько поклала на стіл. Нерадько ж тимчасом перевернувши Тюрина ниць, дістав у печі в порожню миску попелу і попрохав:

— Мархво, будь ласка, ізстружіть сапою чи ножем ту кров, що набігла, і землю вкиньте сюди в піч... Її там трошки натекло. А я ось цим попелом засиплю рану... І після цього віднесемо його у авто і в лісі, десь над Чигиринським шляхом укинемо в кручу... А ти, Ніно, бери вузел і разом вийдемо, і за нами запреш сінешні двері і мені віддаси ключ...

Останні події відбувалися в хаті єдиним стукотом живих сердець і тривожним подихом людських душ, уже викреслених долею із списків

совєтського життія. Ще одна напруга... Ще і ще... і вже авто без гуку у ріжок рушило помалу з хутора на широкий шлях... У передку сидів Нерадько коло керма, а між ним і Мархвою була Ніна, дивезно напружена, з очима, сповненими мрійного вогню, що вилітав з її маленької душі і товпився чудовим світлом під прекрасними дитячими бровами. По ньому можна було догадуватися, що вона нічого не почуває, всім єством віддавшись пориву очей з великим вогнем маленької душі.. А там, на сидінні, у них іззаду їхав мертвий кат, лежачи і вкрившись своєю шинелею, яка була у авті... Коли страшний поїзд опинився на шляху, Ніна трохи відхиливши голову вбік і дивлячись на Нерадька прошепотіла вголос з безмежною дитячою втіхою:

— Ви неначе гетьманенко.

Він подивився на неї здивовано:

— Який гетьманенко?

— А той, що їздив свататися у чуже царство...

І Нерадько, тепер уже пильніший і здивованіший, оглянув маленьку супутницю і дуже поважно відповів:

— Це, мабуть, ти говориш про сина Богдана Хмельницького? Хто тобі про нього казав?

— А мати під церквою.

— Нінко, всі ми його діти... Отого великого гетьмана... І той син, про якого ти згадала, не був щасливий, а ми може... А особливо ти будеш щасливою...— І замовк. І Мархва зосереджено мовчала. Тільки авто стрімуче рвонулося шляхом уперед, лишаючи збоку ту хмару, що недавно закривала місяць, а тепер звисала над півднем понурим та чорним урвищем. А перед ними на останній точці дороги, що зливалася

з обрієм осінньої тихої ночі, дуже низько погасав великий круглий місяць ще й трохи почервонівши. І здавалося, що то догоряє вогнище і дотлівають його іскри, які розлетілися над землею тоді, коли воно ще бухало і полум’ям, і димом. А тепер його тихе сяйво осявало степ і шлях мерехтливим світлом. І почувалося, що наші герої долетять до цього далекого, але вже тихого вогнища, і зупинять авто, і витягнуть ката із нього, і вкинуть у тихий вогонь. І вогнище ще раз бухне і полум’ям, і іскрами, які розлетяться знов по небу та й погаснуть у могутнім сяйві дня. А наші герої, одпочивши, сядуть знов у авто тай полинуть уже до того світла, що сяє могутніше над всі земні і небесні вогнища, що споконвіку у людства зветься "волею"...

Епілог

Найтяжче горе для людини тоді, коли вона чує тільки луну від голосу світової правди

Року 1936, в кінці січня в неділю, на Терещинківській вулиці в Києві, на ґанку картинної галереї ім. Ханенка приблизно о дев’ятій годині ранку стояв елегантно вдягнений чоловік років 35 і когось чекав... Він нетерпляче поглядав то до Васильківської вулиці, то повертався до Шевченківського бульвару і спалахував нервово від кожного скрипу людських ніг. Ранок сіяв тихою прозорістю небесних височин. Вулиці, дахи будинків, дерева були повні морозного снігу. А Шевченків парк з протоптаними стежками нашорошувався до кожного звуку. Бо велетеньські каштани, позвішувавши важке гілля від снігу і від інею, зачувши навіть тільки лет ворони, раптово розсипали шматки замерзлого снігу та голки інею додолу, аж тисякратний дзенькіт холоду перелітав з одного краю до другого. Людей ні на вулицях, ні проміж каштанами око не могло зустріти. Хіба що вухо ловило із сусідніх вулиць скрип снігу від випадково проходящої людини. Це був вихідний день. І всі совєтські кріпаки не поспішали так рано на двір колошкати тишу початку морозного дня.

Нарешті молодий чоловік збіг із східців і швидко направився до Васильківської вулиці назустріч поважному панові, одягнутому у чорне пальто з барашковим коміром і в чорній барашковій шапці на голові. Скрип їх ніг лунав серед засніжених каштанів і в ранковій порожнечі вулиць, неначе дивні пере гуки лун серед сталактита их стовпів у якомусь ледовому царстві. Поважний пан мав обличчя голене. Він ще не дійшовши до молодого, а вже простягнув праву руку для здоровкання і говорив питаючи:

— Що це таке з вами одбувається, що так рано турбуєте своїх знайомих? Невже знов знайшли якесь диво на нашій Україні, випорожненій, витрушеній і підметеній тисячами мітел?

Цей пан, що так питався, був відомий усій культурній Україні як безпомилковий знавець малярського мистецтва і мистецтва поетичного в слові. І сам пишався славою незрівняного пейзажиста. Це був професор Бурачек.

І молодий відповів:

— Так, знайшов... Бо ж ви знаєте мою нахрапну скромність, що дурно не посміє ніколи турбувати не то що маестра високої пошани, а навіть...

— Ну, годі, годі.. Ходім швидше, бо я вже роблюся несамовитим від нетерплячки, аби вас пошколити уїдливим словом за несмак і, звичайно, безґрунтовне нахрапство! — промовив професор, беручи молодого під руку. Ще мить і вони вже на ґанку відчиняли двері музею... Опинившись направо у великій залі, проф. Бурачек побачив посередині, майже перед самими дверима, з гіпсу фігуру Сталіна, яка, стояла обличчям до входу, а трохи далі фігуру Леніна, теж із гіпсу, і багато нижчу і повернуту спиною до Сталіна, який дивився в вікно, в напрямку Васильківської вулиці. А попід лівою стіною випинали груди чотири бронзові фігури якихось воєнних в той час, коли під правою тяглися в струнку інші

чотири бронзові вожді. Професор кашлянув і, не скидаючи шапки, зніяковіло спитався:

— Думаю, що не покликали ви мене дивитися на ось цих?

— Вибачайте, будь ласка, прошу вас глянути сюди.

І молодий супроводжувач, показуючи рукою на початок правої стіни, коло дверей, дуже чемно вклонився професорові Професор підійшов, дістав окуляри і угніздивши їх на носі став дивитися. І чим довше він дивився, тим більше було помітно в його обличчі хвилювання. І нарешті, знявши лівою рукою шапку з голови, неначе вона там йому заважала, став збентежено і повільно говорити:

— Дивна неймовірність. Неначе душа моя здобула здатність марити комплексами Чурльоніса. Заокругленість ліній випинає чарівну солодість відчутимої казкової реальності. І в той же час ці лінії мають неумолимий нахил злитися з обрисами того космосу, що художник сконцентрував у душі... Злитися і потонути у ньому, і потягти його разом з осередком у глибочінь того небуття, в яке бояться заглядати і боги. Неймовірно... І крізь ці самі лінії прозирає чи скоріше дихає гарячий поваб жіночої спокуси, такої п’янкої, як перший повів пахощів рожевого пуп’янку, розкритого великоднім дзвоном... Коли "Христос Воскрес" разом із святковими поцілунками, турбують душу і поять серце ще не знаними ласками, але ніжно близькими і соромливо жаданими! Все, все є в цім малюнку, що є найкращого у творчості Ватто! Чи ми візьмемо його "Відпочинок на охоті", чи "Танець у парку" — цю кульмінацію злетів його пензля. Неймовірно... А пиха?.. Га?.. Жіноча пиха свідома своєї потуги над могутніми чоловічими серцями, які мають чистоту і чесноту сумління за ґрунт своєї душі... Та пиха, яка найвищу грань свойого пломеніння зводить з кінцями крил вічної мрії людства у тому місці, де височінь неба кінчається єдиною співучою цяточкою, що націляється пролетіти серце Господа Бога! Разом божество і неспокій розпачу перед безсиллям пізнати найперше, найпередніше світове! Про таке прокричав нам своїм дивним пензлем і Бурер у "Мадам Помпадур".

А у всім цім універсі краси ми бачимо обличчя наших українок, що зробили береги Дніпрові романтично співучими... Ті обличчя, які мають у своїх очах загадкову широчінь степової тиші, а пристрасть їх в’ялить і п’янить безмежжям незлітаним жодним чайчиним крилом, але людським словом проспіваним, ставши невмирущим:

"А у мене ласки, як на морю ряски; І я ж тую ряску ізберу в запаску, Таки тому козакові підійду під ласку".

Та, Боже мій! Проклята вченість мене збиває на манівці! Бо що в цій картині є французького? Та ні на нігтик нічого! Тут усе українське, крім якоїсь неосяжності дивезно-дивного тла, на якім виростають лише надзвичайні талантом твори. Бо його це, неміренно-незглибиме тло, мали Мікель Анджелло, Делякруа і Ґойя... Якщо не для ока, то для відчуття сердечного. Для цього вони уміли якоюсь манюсінькою рисочкою заглибити небеса так само, як і Бог вечірньою зорею заглиблює бездонність ночі Але візерунок, лет малюнку у них були національні... І на цім ось портреті живе наша душа, душа українки, якою натхненні і твори Тараса Григоровича Шевченка, і Гоголя.

І замовк старий художник, і знов довго і мовчки дивився на портрет. І нарешті, надівши шапку, обернувся до молодого чоловіка тай промовив:

— Ви мусите мене познайомити з автором цього портрета...

І зітхнув тихо і його молодий приятель і напівпошепки відповів:

— Він ворог совєтської влади.

— Він у тюрмі? — І не дожидаючи відповіді, обурено вигукнув:

— Коли так, то ми стурбуємо Академію Мистецтв, ми заставимо говорити Спілку Художників... Ми вирвемо його з тюрми... Бо коли немає

мистецтва у народу, то і народ не існує так само, як немає світу без Бога...

— Вельмишановний маестро, він утік у Румунію, нижче Могилева-Подільського. Він перемчав автом через понтонний міст, із ним ще дві дівчини...

— А-а-а! Ну, коли так, то справа не пропаща. Коли так, то Україна ще може блиснути кольором свого духа... Ще заставить людство подумати і про її свободу...

— Ні, він уже не буде художником... Він туди поїхав з невірою у свої сили... Бо у нього це перший портрет... І коли йому довелося малювати другий, то він малодушно втік. А ви знаєте, що в селі на мистецтво дивляться так само, як і на потребу чобіт. І як не має в селян академії шити чоботи, так вони не знають, чи їм потрібні академії мистецтв. І таке становище авторові цього портрета там не могло підсилити душі після невдачі...

У відповідь йому було мовчання. І мовчання сповнило всю залу і аж притемнило її. Почувався у цих живих двох людей такий сум, який зникає тільки при зміні державних форм людського життя. А серед залі постать Леніна і Сталіна замість чуба, одежі і чобіт враз покрилася білою шерстю і на пальцях, і на вухах, не змінивши природних рис їх обличчя. Вони повернуті були уже до художників, і в кожній правій руці тримали по такій сокирі, якими колись одрубували винуватцям голови ще за часів московського середньовіччя. Вони були у вистаті останнього напруження перед спуском сокир на своїх жертв, які стояли до них спинами. А чорні бронзові вожді попід стінами робилися круками і ворушили в себе за плечима величезними чорними крильми, щоб так і впасти на двох людей, коли почується хряск кісток від ударів сокир. Але замість розпачливого крику жертв перед смертю від постаті двох художників віяло словами поета:

Гей, хто на сум благородний багатий, Сходьтеся мовчки до тихої хати... Та посідаєм всі на лавках, Та посумуєм по вбитих братах. Темно надворі, зоря не зоріє, Вітер холодний від півночі віє... Виють вовки по ярах, по облогах...

Року 1950, 12 лютого.